Protection of Vulnerable Populations in Bulgaria

Article *in* SSRN Electronic Journal · August 2019

DOI: 10.2139/ssrn.3466616

2 authors:

Venelin Terziev
Rakovski National Defence College - Sofia

Simeon Simeonov
Kaneff University Hospital, Ruse, Bulgaria

UDK 37

ISSN 2545 – 4439
ISSN 1857 - 923X

INTERNATIONAL JOURNAL

Institute of Knowledge Management

KNOWLEDGE

Vol. 33.1.

SELECTED SCIENTIFIC PAPERS

KNOWLEDGE - CAPITAL OF THE FUTURE

KIJ Vol. 33 No. 1 pp. 1 - 70 Skopje 2019

KNOWLEDGE

INTERNATIONAL JOURNAL

SELECTED SCIENTIFIC PAPERS
VOL. 33

August, 2019

**INSTITUTE OF KNOWLEDGE MANAGEMENT
SKOPJE**

KNOWLEDGE

International Journal Scientific papers Vol. 33

Print: GRAFOPROM – Bitola

Editor: IKM – Skopje

Editor in chief
Robert Dimitrovski, PhD

KNOWLEDGE - International Journal Scientific Papers Vol. 33

ISSN 1857-923X (for e-version)
ISSN 2545 – 4439 (for printed version)

REVIEW PROCEDURE AND REVIEW BOARD

Each paper is reviewed by the editor and, if it is judged suitable for this publication, it is then sent to two referees for double blind peer review.

The editorial review board is consisted of 45 members, full professors in the fields 1) Natural and mathematical sciences, 2) Technical and technological sciences, 3) Medical sciences and Health, 4) Biotechnical sciences, 5) Social sciences, and 6) Humanities from all the Balkan countries and the region.

Contents

COMMERCIALIZATION OF KNOWLEDGE INTO INNOVATION IN THEORY OF ECONOMIC GROWTH AND DEVELOPMENT

Slobodan Cvetanović
University of Niš, Faculty of Economics, Republic of Serbia, Niš
slobodan.cvetanovic@eknfak.ac.rs
Igor Novaković
Academy of Business Professional Studies, Republic of Serbia, Belgrade
igornovakovic@me.com

Abstract: Theoretical explications of the category of economic development imply the application of research methods that touch not only the economic but also the numerous political, demographic, ethical and environmental dimensions of development. Primarily because of this fact, theoretical explications of economic development can be very imprecise in form and sometimes of a very extensive nature, despite the fact that a descriptive method in the study of particular economic phenomena can significantly replace analytical precision. In any case, logical consistency in qualifying the phenomena characteristic of the theoretical explication of economic development plays an extremely important role and importance. If the content of the theory of economic development is understood in this way, it can also be interpreted as its effort to determine the conditions conducive to achieving a high rate of economic growth over a long period. This is why economic development theorists use a far broader and more diverse analytical ways in their research compared to researchers interested solely in economic growth issues.

In addition to standard factors of production (land, labor and capital), neoclassical theory of economic growth also recognized production factors of intangible character in the form of residuals, that is, innovations understood in the broadest sense of the word. This fact can be marked as a key change in economic science related to economic development research. However, a major drawback of the neoclassical theory of economic development is the neglect of explaining the drivers of innovation as a key factor in economic growth. Relying, at the same time, on the dominant linear model of innovation, neoclassical theory states that knowledge commercialized into innovation is by far the most significant driver of economic growth. However, neoclassical models assume that innovations occur spontaneously and that they represent a logical response to market stimuli, that is, they possess traits of the public good, which was basically the greatest weakness of this theoretical direction.

Endogenous growth models in conceptual terms have succeeded in overcoming the stagnant neoclassical economic theory theorem that economic growth, in the absence of knowledge valorized in innovation, is a time-limited process. The key drivers of knowledge in new theories of economic growth and development are endogenous and crucial in the process of creating new value. They account for the manifestation of external effects, that is, they explain the possibility of declining returns on production factors at the aggregate level due to the unlimited possibilities of commercialization of knowledge into innovation.

Keywords: knowledge, innovation, economic growth, economic development

KOMERCIJALIZACIJA ZNANJA U INOVACIJE U TEORIJI EKONOMSKOG RASTA I RAZVOJA

Slobodan Cvetanović
Univerzitet u Nišu, Ekonomski fakultet, Republika Srbija, Niš
slobodan.cvetanovic@eknfak.ni.ac.rs
Igor Novaković
Akademija poslovnih strukovnih studija, Republika Srbija, Beograd
igornovakovic@me.com

Apstrakt: Teorijske eksplikacije kategorije ekonomskog razvoja podrazumevaju primenu istraživačkih metoda kojima se zadire ne samo u ekonomske, već i u brojne političke, demografske, etičke, ekološke dimenzije razvoja. Prvenstveno zbog te činjenice, teorijske eksplikacije ekonomskog razvoja mogu biti vrlo neprecizne po formi, a ponekad i izraženo ekstenzivnog karaktera. Ovo i pored činjenice da deskriptivni metod u istraživanju pojedinih ekonomskih fenomena može u značajnom stepenu zameniti analitičku preciznost. U svakom slučaju, logička

doslednost u kvalifikaciji fenomena karakterističnih za teorijsku eksplikaciju ekonomskog razvoja ima izuzetno važnu ulogu i značaj. Ovako shvaćen sadržaj teorije ekonomskog razvoja može se protumačiti i kao njeno nastojanje da utvrdi uslove koji pogoduju ostvarenju visoke stope ekonomskog rasta u dugom periodu. Zato teoretičari ekonomskog razvoja u svojim istraživanjima koriste daleko širi i raznovrsniji analitički instrumentarij u poređenju sa istraživačima koji se zanimaju isključivo za probleme ekonomskog rasta.
Neoklasična teorija ekonomskog rasta označila pored standardnih proizvodnih faktora (zemlja, rad i kapital), prepoznala je i proizvodne činioce nematerijalnog karaktera u liku reziduala, odnosno inovacija shvaćenih u najširem smislu te reči. Ta činjenica se može označiti ključnom promenom u ekonomskoj nauci koja se odnosi na istraživanje ekonomskog razvoja. Međutim, veliki nedostatak neoklasične teorije ekonomskog razvoja je zanemarivanje objašnjenja pokretača inovacija kao ključnog faktora ekonomskog rasta. Oslanjajući se, u to vreme, na dominantan linearni model inovacija, neoklasična teorija zastupa stanovište da znanje komercijalizovano u inovacije predstavlja daleko najznačajniji pokretač ekonomskog rasta. Međutim, neoklasični modeli pretpostavljaju da inovacije nastaju spontano i da one predstavljaju logičan odgovor na tržišne stimulanse, odnosno da one poseduju osobine javnog dobra, što je u osnovi bila i najveća slabost ovog teorijskog pravca.
Endogeni modeli rasta u konceptualnom smislu uspeli da prevladaju stagnantnu teoremu neoklasične ekonomske teorije po kojoj je ekonomski rast, u nedostatku inovacija, vremenski ograničen proces. Ključni pokretači inovacija u endogenim objašnjenjima su znanje, istraživanje i razvoj, obrazovanje. Ovi činioci poput standardnih proizvodnih faktora, radne snage i kapitala, od odlučujućeg su značaja u procesu stvaranja nove vrednosti. Računaju sa ispoljavanjem eksternih efekata, odnosno objašnjavaju mogućnost neopadajućih prinosa proizvodnih faktora na agregatnom nivou.
Ključne reči: znanje, inovacija, ekonomski rast, ekonomski razvoj

1. UVOD

Razvoj predstavlja jedno od centralnih stremljenja ljudi u istoriji civilizacije. Njegovo ostvarivanje, u krajnoj instanci, omogućilo je opstanak i neprekidni prosperitet ljudske vrste na zemlji. Razvoj u velikoj meri korespondira sa mnogobrojnim društvenim transformacijama i u najopštijem smislu esencijalna je pretpostavka društvenog progresa.
Ekonomsko napredovanje sasvim razumljivo nije po definiciji garancija društvenog prosperiteta. Međutim, sasvim pouzadano se može tvrditi da o društvenom napretku nije moguće govoriti ukoliko nema ekonomskog rasta u dužem vremenskom intervalu. Dakle, ekonomski razvoj je neophodna premisa društvenog razvoja, a i sam njegov sadržaj se na određeni način ispoljava u društvenom razvoju. I obratno, veliki broj društvenih fenomena, kao što je istorijsko nasleđe, tradicija, kultura ili religija, sa svoje strane, postaju vrlo važna komponenta ekonomskog razvoja.
Kada se pojedine zemlje nalaze na nižim nivoima privredne razvijenosti, ekonomski rast može izgledati i kao ekonomski razvoj. To su prilike u kojima privreda ostvaruje veću proizvodnju zahvaljujući rastućoj upotrebi proizvodnih faktora. Čest je slučaj da se u takvim uslovima ostvaruje rast proizvodnje u pojedinim oblastima privređivanja, uz istovremeno izostajanje odgovarajućeg uvećanja produkcije u mnogim drugim, čak i komplementarnim segmentima proizvodnje, a da se i ne govori o neophodnim institucionalnim transformacijama, kao i promenama u raspodeli dohotka, koje predstavljaju jednu od elementarnih premisa privrednog razvoja. U ekonomskoj literaturi ovakva situacija se sreće pod nazivom "ekonomski rast bez ekonomskog razvoja"[1].
Teorija ekonomskog razvoja nastoji da što kompleksnije istraži uticaje pojedinih faktora na ispoljavanje najznačajnijih makroekonomskih promena, kao i da na osnovu takvih spoznaja omogući kreiranje najefikasnije politike razvoja. Tako shvaćena kategorija razvoja može se označiti kao nastojanje da se utvrde najvažniji ciljevi ekonomskog razvoja svake zemlje, počev od strogo ekonomskih, pa sve do tehnoloških, socioloških, etičkih, kao i da se istraži značaj pojedinih faktora razvoja. Zahvaljujući raznolikosti ljudskog faktora, specifičnosti ekonomskih politika pojedinih zemalja, kao i suptilnoj prirodi i karakteru mnogobrojnih neekonomskih razvojnih faktora, s jedne, i različitim pobudama kojima se rukovode pojedini ekonomisti u svojim istraživanjima, s druge strane, teorije privrednog razvoja mogu biti vrlo neprecizne i po formi izraženo ekstenzivnog karaktera. Ovo i pored toga što deskriptivni metod u istraživanju pojedinih ekonomskih fenomena može ponekada u značajnom stepenu zameniti analitičku preciznost. U svakom slučaju, logička doslednost u kvalifikaciji određenih fenomena u razvojnoj ekonomiji ima izuzetno važnu ulogu i značaj.
Kompetentna teorija razvoja treba da postavi čvrste temelje makroekonomskoj politici. Štaviše, teorija mora sugerisati osnovne pravce konkretizacije makroekonomske politike, i posebno, mora precizno definisati načine

[1] Dragutinović, D., Filipović, M., Cvetanović, S. (2015). Teorija privrednog rasta i razvoja, Beograd: Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.

njenog ostvarivanja. Ovako shvaćen predmet teorije privrednog razvoja može se protumačiti i kao njeno nastojanje da utvrdi uslove koji pogoduju ostvarenju visoke stope privrednog rasta u dugom periodu. Zato teorija privrednog razvoja podrazumeva primenu daleko šireg analitičkog instrumentarijuma u svojoj operacionalizaciji u odnosu na teoriju privrednog rasta, koja se sa svoje strane prvenstveno interesuje za kvantitativne promene i njihovo što preciznije merenje.

2. INOVACIJE – CENTRALNI POKRETAČ EKONOMSKOG RASTA U NEOKLASIČNOJ TEORIJI

Teorija ekonomskog rasta u pravom značenju reči nastala je objavljivanjem radova američkog ekonomiste Roberta Soloua polovinom prošlog veka. Analitičko polazište modela je proizvodna funkcija oblika Y=AF (K, L), gde je Y proizvodnja (bruto domaći proizvod - BDP), A je tehnologija, K - količina fizičkog rada, a L - rad. Opadajući prinosi faktora proizvodnje su teorijsko polazište modela, na osnovu čega se docnije izvode zaključci. Privreda u kojoj proizvodnja, fizički kapital, zaposlenost i potrošnja rastu u dugom roku po jednakim stopama, nalazi se u stanju stabilne ravnoteže[2].

Neoklasični model rasta pokazuje da bez tehnoloških promena (inovacija) nema dugoročnog rasta BDP po stanovniku. Usled delovanja zakona opadajućih prinosa, u modelu ekonomskog rasta Roberta Soloua, uvećanje proizvodnih fondova po zaposlenom ne može objasniti rast produktivnosti rada u vremenu, a takođe ni uzroke ispoljavanja velikih razlika u stopama rasta bruto domaćeg proizvoda po stanovniku između pojedinih zemalja. Kada vrednost graničnog proizvoda padne isuviše nisko, veličina bruto investicija će biti dovoljna samo za održavanje postojećeg fizičkog kapitala po stanovniku, odnosno biće dovoljna za nadoknadu amortizacije i uticaja rasta radne snage na smanjenje koeficijenta tehničke opremljenosti rada. Ova tačka povezana je sa odgovarajućim ravnotežnim nivoom proizvodnje po stanovniku. Njegovim dostizanjem nestaju motivi proizvođača da povećaju veličinu kapitala po zaposlenom. Stopa štednje ključna je determinanta ravnotežne vrednosti koeficijenta tehničke opremljenosti rada. Visoka stopa štednje vodi većoj proizvodnji po zaposlenom. Međutim, rast stope štednje i po tom osnovu uvećanje proizvodnje po zaposlenom će biti privremenog karaktera, odnosno trajaće samo do momenta dolaženja privrede u novo ravnotežno stanje. Nezavisno od rasta stope štednje i uvećanja investicija, rast proizvodnje po zaposlenom može biti rezultat inovacija. Imajući u vidu činjenicu da je nivo proizvodnje po zaposlenom direktna funkcija veličine koeficijenta kapitalne opremljenosti rada, proizilazi da nakon uspostavljanja dugoročne ravnoteže, kategorija inovacija predstavlja ključni faktor rasta proizvodnje po zaposlenom. Najmanje su dve konceptualne manjkavosti ovakvog pristupa[3]. Prvo, korišćenjem neoklasičnog okvira nemoguće je analizirati ključne pokretače inovacija koji zavise od odluka ekonomskih agenata. Drugo, neoklasična teorija nije uspela da objasni ogromne razlike u stopama ekonomskog rasta zemalja sličnog nivoa inovativnosti[4] To znači da ona nije objasnila u zadovoljavajućem stepenu pokretače nastanka i najšire difuzije inovacija, niti joj je pošlo za rukom da na kompetentan način kvantifikuje njihov doprinos rastu BDP-a po stanovniku. Najkraće rečeno, i pored činjenice da je inovacijama dodeljeno centralno mesto u objašnjenju ekonomskog rasta od strane neoklasičara, one su na određeni način ostale van modela. Inovacije u modelu su egzogenog karaktera, što njene ključne pokretače ostavlja praktično neobjašnjenim[5]. Drugačije kazano, iako su neoklasičari u inovacijama prepoznali najznačajniji generator ekonomskog rasta, oni nisu ponudili konkretna praktična rešenja za unapređenje inovativnosti na mikro i makro planu. Svojom modelskom prezentacijom, Solou je postavio temelje teoriji po kojoj inovacije predstavljaju ključni pokretač ekonomskog rasta. U svom radu iz 1957. godine, Solou je pokazao da ekonomski rast premašuje intenzitet uvećanja fizičkog kapitala i povećanja radne snage, i nedvosmisleno zaključio da za rast proizvodnje daleko izrazitiji uticaj imaju nematerijalni proizvodni faktori koji povećavaju produktivnost rada i dovode do stvaranja novih i unapređenja postojećih tehnologija kao što su istraživanje i razvoj, obrazovanje, organizacija rada i slično. Te faktore Solou je nazvao rezidualom, a u konvencionalnom smislu njih je moguće označiti tehnološkim promenama, odnosno inovacijama. Dakle, rezidual je zajednički naziv za sve faktore ekonomskog rasta, izuzev fizičkog kapitala i količine rada. To su usavršavanja postojećih i unapređenje novih sredstava za proizvodnju, organizaciju i menadžment. „Premda teorijski moguć, ovaj pristup ima dve nepremostive konceptualne slabosti.

[2] Cvetanović, S., Novaković, I. (2017). Inovacije i održiva konkurentnost, Niš: Filozofski fakultt Univerziteta u Nišu.
[3] Cvetanović, S., Nedić, V. (2018). Inovacija kao razvojni resurs, Ekonomski fakultet, Niš
[4] Dragutinović, D., Filipović, M., Cvetanović, S. (2015). Teorija privrednog rasta i razvoja, Beograd: Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.
[5] Todaro, M., Smith, S. (2015). Economic development, Pearson.

Prvo, potpuno je neprihvatljiva bilo koja analiza determinanti tehnoloških promena bez sagledavanja odluka privrednih subjekata, a druga je nemogućnost neoklasičnog pristupa da objasni razlike u rezidualima zemalja čije privrede imaju približno iste koeficijente tehničke opremljenosti rada“[6].

3. INOVACIJE U ENDOGENIM TEORIJAMA EKONOMSKOG RASTA I RAZVOJA

Endogena teorija tvrdi da su inovacije fundamentalno društveni proces koji je oblikovan određenim istorijskim, političkim i kulturnim faktorima[7]. Inovacije zavise od društvenih procesa kao što su: a) oblici organizacije i upravljanje preduzećima, b) načini poslovne saradnje i ugovaranja, c) razvoj intelektualnog kapitala, i d) kvalitet javnog komuniciranja i sl. Predstavnici endogenih objašnjenja rasta odbaciju premisu neoklasičnih ekonomista o neminovnosti ispoljavanja opadajućih prinosa faktora, ističući pritom ulogu eksternalija u određivanju stope prinosa novih kapitalnih ulaganja. Pretpostavljajući da javne i privatne investicije u ljudski kapital generišu eksternalije i povećanje produktivnosti, što deluje anulirajuće na ispoljavanje opadajućih prinosa faktora, endogena teorija rasta pokušava da objasni različitu dinamiku ekonomskog rasta među zemljama[8]. U najvećem broju endogenih objašnjenja rasta, važnu ulogu ima kategorija inovacija. U okviru ove grupe endogenih objašnjenja rasta svakako da su najznačajniji modeli endogenog rasta zasnovani na eksternalijama u vidu tehnoloških prelivanja i modeli rasta bazirani na aktivnostima aplikativnog istraživanja i razvoja čiji se rezultati komercijalizuju u inovacije[9]. Prvi pokušaji definisanja stope rasta i veličine reziduala iz modela ekonomskog rasta Roberta Soloua sreću se u godinama osme decenije prethodnog veka. Svi su oni imali dva značajna nedostatka. Prvi je pretpostavka da investiranje u istraživanje i razvoj ima opadajuće prinose, slično kao i investiranje u fizički kapital. Inovacije su uvođene u proizvodnu funkciju na isti način kao fizički kapital, odnosno kao novi faktor proizvodnje. Ovakav pristup nije omogućavao da se aktivnosti istraživanja i razvoja tretiraju kao jedan od pokretača održivog rasta. Drugi problem je pogrešan način merenja ovog kapitala metodom permanentne inventarizacije i shvatanje da se inovacije obezvređuju tokom vremena. Ovakav pristup može da dovede, u nekim periodima, i do nerealnih negativnih stopa rasta znanja. Iako je ovakva kvantifikacija kapitala primenljiva na nivou pojedinačne firme, ona se ne može koristiti u analizi ekonomskog rasta. Model Romera je prvi i, nesporno, najznačajniji istraživač u endogenoj teoriji rasta. Njegov osnovni cilj je modeliranje procesa akumulacije znanja koje se smatra pratećim proizvodom akumulacije kapitala. Model je pošao od pretpostavke da postoji izuzetno veliki broj preduzeća u zemlji koji posluje u uslovima savršene konkurencije. Romer je u endogene modele rasta uveo kategoriju tehnoloških prelivanja. Iako firme uzimaju nivo tehnologije kao datu veličinu, tehnološka prelivanja deluju na fond znanja kojim raspolaže privreda kao celina. Konkretno, zahvaljujući prelivanju znanja i tehnologije između firmi, dolazi do povećane produktivnosti fizičkog kapitala. Ovim je problem egzogenosti tehnoloških promena prevaziđen. U njemu je dugoročni rast vođen primarano akumulacijom znanja od strane tržišnih učesnika, čiji je osnovni cilj maksimiziranje profita. Romer u ovom modelu polazi od hipoteze učenja radom, i dodaje joj hipotezu o prelivanju znanja koja govori da istovremeno s nastankom novog znanja, ono postaje svima besplatno dostupno. Budući da su preduzeća nesvesna proizvodnje znanja, ona uvek smatraju nivo tehnologije datim i ujedno besplatnim faktorom proizvodnje. Za razliku od fizičkog kapitala koji je rezultat prethodno stvorenog proizvoda uz konstantne prinose, novo znanje u ovom pristupu je proizvod aktivnosti istraživanja i razvoja i ono ispoljava svojstvo opadajućih prinosa. To znači da uz dati nivo akumuliranog znanja u određenom vremenu, udvostručenje ulaganja u aktivnosti istraživanja i razvoja neće udvostručiti proizvedeno novo znanje. Investicije u novo znanje stvaraju eksternalije. Dakle, kada jedno preduzeće stvara novo znanje, ono automatski utiče na rast efikasnosti ostalih preduzeća. Uzimajući činjenicu da je kapital koji poseduju druga preduzeća dat, Romer pretpostavlja da proizvodna funkcija za svako preduzeće može imati uobičajen neoklasični oblik. Istovremeno, pretpostavlja se da produktivnost kapitala pojedinačnog preduzeća može rasti paralelno sa rastom kapitala koji poseduju druga preduzeća. Ukratko, investicije u fizički kapital generišu eksternalije, što znači da preduzeća uzeta skupa nisu suočena s opadajućim prinosima. Proizvodnja finalnih dobara dobija se kao funkcija akumuliranog znanja i ostalih ulaganja i zbog toga ima rastuće prinose. Ispoljavanje eksternih efekata, rastućih prinosa u prozvodnji finalnih dobara i opadajućih prinosa u proizvodnji novog znanja čine suštinu

[6] Cvetanović, S., Novaković, I. (2019). Makroekonomija i makroekonomski menadžment, Niš: Niški kulturni centar; Beograd: Akademija poslovnih strukovnih studija, str. 63.
[7] Cvetanović, S. Filipović, M., Nikolić, M., Belović, D. (2015). Endogenous Growth Theory and Regional Development Policy, Spatium, br. 24, str. 10-17.
[8] Cvetanović, S., Mitrović, U., Jurakić, M. (2019) Institutions as the driver of economic growth in clasic, neoclasic and endogenous, Economic Themes, 57(1): 111-125.
[9] Cvetanović, S., Mladenović, I. (2015) Ekonomija kapitala i finansiranje razvoja, Niš: sopstveno izdanje.

modela. I pored ispoljavanja rastućih prinosa, postoji ravnotežno stanje u konkurentskim uslovima. Prisustvo eksternalija znači da će ravnotežna stopa rasta fizičkog kapitala biti niska i da će se vrednost njegove amortizacije razlikovati od društvenog graničnog prinosa. Opadajući prinosi u proizvodnji znanja su uslov funkcionisanja modela kako bi se osiguralo da potrošnja i korisnost ne rastu previše brzo. Pretpostavlja se postojanje dovoljno jakih esternalija, tako da fond znanja može neprekidno da raste. Tačnije, polazi se od premise po kojoj je fond znanja u privredi srazmeran veličini fizičkog kapitala, što znači da veće investicije u određenim sektorima povećavaju iskustvo u proizvodnom procesu time ga čineći produktivnijim. Iako je Romer uspeo da endogenizuje kategoriju inovacija, model nije bio sasvim zadovoljavajući iz jednostavnog razloga što je kategorija tehnoloških promena u ovom modelu slučajan rezultat ekonomske aktivnosti preduzeća, što ne odgovara realnosti. Istini za volju, nije česta pojava da nova znanja predstavljaju rezultat slučajne aktivnosti. Ona su u znatno većoj meri rezultat rada preduzeća u sektoru istraživanja i razvoja koja se bave otkrivanjem novih znanja i pritom nastoje da ostvare monopolsku rentu. Takođe, pretpostavke da je novo znanje besplatno i svima na raspolaganju i da postoji ambijent savršene konkurencije su problematične u ovom modelu. U svojim kasnijim radovima Pol Romer se oslobodio ovih restrikcija. Priroda znanja kao javnog dobra stvara eksternalije ili opštu korist koja je uvek veća od privatne koristi po osnovu komercijalizacije znanja u inovacije. Drugim rečima, inovator ili preduzeće koje ulaže u istraživanje i razvoj ne može nikad u potpunosti iskoristiti novostvoreno znanje (inovaciju) zbog činjenice da se se jedan njegov deo preliva društvu kao celini. Budući da je ljudski kapital vezan za pojedinca, on je konkurentno dobro koje se istovremeno ne može koristiti za više potreba i rešavanje većeg broja problema. Takođe, konkurentnost ljudskog kapitala povlači i njegovu isključivost, tako da se može obezbediti na tržišnim principima i na konkurentskom tržištu. Sa druge strane, znanje nije vezano za individuu ili fizički objekat i može se koristiti u većem broju različitih aktivnosti što ga čini nekonkurentnim dobrom. Preduzeća i pojedinci mogu birati između različitih oblika dostupnih tehnologija, a takođe, ulaganjem u istraživanje i razvoj, dolaziti do kvalitetnijih tehnoloških rešenja u odnosu na postojeća. To dovodi do da mora postojati takozvana meta-proizvodna funkcija koja definiše načine na koje nastaju nove tehnologije u zavisnosti od upotrebe proizvodnih faktora. Ona se često naziva granica tehnoloških mogućnosti. Podrazumeva se da nije deterministički određena, već da uključuje verovatnoću i neizvesnost uspeha istraživačkog procesa i kvaliteta rezultata aktivnosti istraživanja i razvoja. Pod nekonkurentnošću znanja podrazumeva se da korišćenje istog od strane jednog proizvođača ne ograničava druge subjekte u njegovom korišćenju. Suprotna situacija postoji kod rada ili kapitala koji predstavljaju konkurentna dobra. Ista ideja može biti višestruko korišćena povećavajući opštu produktivnost. Ovo znači da alokacija i proizvodnja znanja ne može biti u celini ostvarena na konkurentskom tržištu. Tačnije, kada se ideja proizvede, marginalni trošak ponude jedinice znanja dodatnom korisniku iznosi nula, pa je samim tim i visina rente za znanje jednaka nuli. Iz ovoga proizlazi da će se znanje prodavati po ceni većoj od marginalnih troškova ili njegova proizvodnja nije tržišno motivisana. To znači da bi preduzeće imalo gubitke ako se faktori proizodnje vrednuju po njihovim marginalnim proizvodima. Nekonkurentnost tehnologije ne znači i njenu apsolutnu neisključivost. Iako neke od inovacija mogu biti po prirodi neisključive predstavljajući čisto javno dobro, druge najčešće imaju osobinu delimične isključivosti. Bazična istraživanja imaju osobinu nekonkurentnih i neisključivih dobara koja predstavljaju osnovne inpute za primenjena istraživanja. Potencijalni privatni investitori nemaju mogućnost prisvajanja benefita od investiranja u fundamentalna istraživanja. Kako je društevna stopa prinosa u ovom slučaju daleko veća od privatne, nova ulaganja u ovu vrstu istraživanja se ne mogu obezbediti tržišnim putem, već je neophodno uključivanje države. Ovu vrstu istraživanja karakterišu pozitivne eksternalije koje odlikuju pozitivni efekti na unapređenje procesa proizvodnje, relativno slobodna dostupnost i nulti troškovi. Kako bi ova vrsta istraživanja bila stimulisana u dovoljnoj meri, neophodno je da ona budu na neki način subvencionisana. Isključivost zavisi od prirode samog znanja i postojanja uređenih prava vlasništva koja se odnose na patentnu zaštitu, prava kopiranja i sl. Stepen isključivosti ima značajan uticaj na stvaranje i difuziju znanja. U slučaju makar i delimične isključivosti, proizvođači novih ideja putem licenci prodaju mogućnost korišćenja znanja koja se nalaze u njihovom vlasništvu. Time oni mogu ostvariti pozitivne stope prinosa na ulaganja u aktivnosti istraživanja i razvoja. Treba imati u vidu da nikada ne postoji potpuna isključivost ideja proizvedenih u privatnom sektoru, pa je samim tim i prisvajanje koristi od istraživanja uvek ispod optimalnog nivoa. Zavisno od veličine tražnje, smanjenja troškova proizvodnje zbog inovacije i troškova same inovacije, društvena vrednost može biti prilično velika. Značajno veća društvena od privatne stope prinosa dovodi do suboptimalnog ulaganja u istraživačke i razvojne aktivnosti u privatnom sektoru, tako da je neophodno sufinansiranje od strane države i javnog sektora. Nekonkurentnost ima dve važne implikacije za teoriju ekonomskog rasta. Prva podrazumeva da nekonkurentna dobra mogu biti akumulirana bez granice na per capita osnovi. Druga se odnosi na nemogućnost ispoljavanja eksternalija, odnosno nemogućnost prelivanja znanja između ekonomskih aktera, što dovodi do delimične isključivosti. Upravo osobina nekonkurentnosti i delimične isključivosti čini znanje značajnim izvorom dugoročno održivog rasta. U endogenim modelima ekonomskog rasta neošumpeterijanske provenijencije,

rast je zasnovan na slučajnom nizu „vertikalnih" inovacija. Ove inovacije se ogledaju u poboljšanju kvaliteta intermedijalnih dobara, proizvoda ili procesa[10].

Prethodno pomenuti modeli podrazumevaju postojanje velikog broja pojedinaca i firmi koje, zahvaljujući svojoj tržišnoj snazi, ostvaruju monopolske rente. Pritom se ne narušava pretpostavka modela o postojanju velikog broja firmi, iako je napuštena premisa postojanja tržišta savršene konkurencije. „Da bi pojedinci bili nagrađeni za aktivnosti koje stvaraju znanje, druge osobe moraju biti isključene iz korišćenja tog znanja, ili bar iz korišćenja bez naknade stvaraocu. Država to čini tako što ustanovljuje „pravo vlasništva" nad znanjem, odnosno odobravanjem patenta koji pronalazaču u jednom ograničenom vremenskom periodu daje isključivo pravo korišćenja znanja (uključujući pravo da drugima daje licencu za korišćenje)"[11].

4. ZAKLJUČAK

Neoklasični modeli rasta uzimaju kategoriju inovacija kao egzogenu varijablu. Suprotno, endogeni modeli rasta objašnjavaju endogeni karakter inovacija. Ovi modeli u aktivnostima istraživanja i razvoja vide jedan od mogućih izvora inovacija. Zbog toga inovaciona politika predstavlja jednu od najvažnijih komponenti strategia ekonomskog razvoja zemalja u savremenim uslovima privređivanja. Zajedničko svim endogenim teorijama ekonomskog rasta je postojanje raznovrsnih eksternih efekata i ispoljavanje neopadajućih prinosa proizvodnih faktora na agregatnom nivou.

LITERATURA

Cvetanović, S., Novaković, I. (2017). *Inovacije i održiva konkurentnost,* Niš: Filozofski fakultt Univerziteta u Nišu.

Cvetanović, S., Novaković, I. (2019). *Makroekonomija i makroekonomski menadžment,* Niš: Niški kulturni centar; Beograd: Akademija poslovnih strukovnih studija.

Cvetanović, S. Filipović, M., Nikolić, M., Belović, D. (2015). *Endogenous Growth Theory and Regional Development Policy*, Spatium, br. 24, str. 10-17.

Cvetanović, S., Mitrović, U., Jurakić, M. (2019) Institutions as the driver of economic growth in clasic, neoclasic and endogenous, Economic Themes, 57(1): 111-125.

Cvetanović, S., Mladenović, I. (2015) *Ekonomija kapitala i finansiranje razvoja,* Niš: sopstveno izdanje.

Dragutinović, D., Filipović, M., Cvetanović, S. (2015). *Teorija privrednog rasta i razvoja*, Beograd: Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.

Sredojević, D., Cvetanović, S., Bošković, G. (2016). Technological Changes in Economic Growth Theory: Neoclassical, Endogenous, and Evolutionary-Institutional Approach, Economic Themes, 54(2), 177-194

Todaro, M., Smith, S. (2015). *Economic development*, Pearson.

Štiglic, J. (2015). *Ekonomija javnog sektora*, Beograd: Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.

[10] Sredojević, D., Cvetanović, S., Bošković, G. (2016). Technological Changes in Economic Growth Theory: Neoclassical, Endogenous, and Evolutionary-Institutional Approach, Economic Themes, 54(2), 177-194.

[11] Štiglic, J. (2015). Ekonomija javnog sektora, Beograd: Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, str. 125.

CRITERIA AND APPROACHES FOR DIFFERENTIATION OF ACCOUNTING ESTIMATES FROM THE ESTIMATES OF INDEPENDENT ESTIMATES

Valentina Staneva
Todor Kableshkov University of Transport – Sofia, Republic of Bulgaria, valiastaneva@abv.bg

Abstract: Changes and updates to accounting concepts, interpretations, definitions and recognition criteria of assets and liabilities, require periodic updating of accounting estimates for their proper presentation in the financial statements of the non-financial sector. It is common in business enterprises to use the services of independent evaluators whose activity is regulated by the Law on independent valuers. Their activity is crucial for accurate representation of the economic information within the accounting in enterprises. They have the same meaning and preparing accounting estimates issued in connection with the judgments of management regarding the expected economic benefits in the use of assets. In accounting and legal practice is often equated between these two assessments. These are two assessments issued in connection with the accounting of business in enterprises.
With their juxtaposition and analysing, it is possible to answer the question whether they have common characteristics, based on which it can justify equating them.
The relationship between the accounting estimate and the valuation of an independent valuer provokes discussions in accounting theory and practice. The fact is that after many changes in accounting standards currently has no unambiguous definition of an accounting estimate, but there is a definition for a change in accounting estimates.
In the present study suggests the terminology, distinguishing criteria and practical approaches to uniquely define and logical linking of interactions and processes associated with the use of accounting estimates and their differentiation from estimates prepared by an independent valuator under the Law on independent valuers for the purposes of accounting in the enterprise.
Based on the deduced theory and legislative definitions and features, a comparison is made between the two assessments, seeking specific performance indicators for their differentiation. The purpose of this differentiation is to reduce uncertainty and contradictions in their practical application in accounting theory and practice.
The analysis shows that the implementation of the Bulgarian Evaluation Standards aims at approximation and harmonization with the European requirements and tendencies for imposing the profession of independent appraiser and the implemented policies by TEGoVA, as the leading organization of appraisers, in which the professional organization of the Chamber of Independent Appraisers in Bulgaria is a member.
Keywords: evaluation, independent valuer, Bulgarian valuation standards, accounting estimates.

КРИТЕРИИ И ПОДХОДИ ЗА ДИФЕРЕНЦИРАНЕ НА СЧЕТОВОДНИТЕ ПРИБЛИЗИТЕЛНИ ОЦЕНКИ ОТ ОЦЕНКИТЕ НА НЕЗАВИСИМИТЕ ОЦЕНИТЕЛИ

Валентина Станева
ВТУ „Тодор Каблешков" – София, Република България, valiastaneva@abv.bg

Резюме: Промените и актуализациите в счетоводните концепции, тълкувания, дефиниции и критерии за признаване на активи и пасиви, изискват периодично осъвременяване на счетоводните оценки за тяхното правилно отразяване във финансовите отчети на предприятията от нефинасовия сектор. Обичайно е в стопанската дейност на предприятията да се използват услугите на независими оценители, чиято дейност е регламентирана в Закон за независимите оценители. Тяхната дейност е от изключително важно значение за достоверно отразяване на икономическата информация в рамките на счетоводната отчетност в предприятията. Същото значение имат и изготвените счетоводни приблизителни оценки във връзка с преценките на ръководството на предприятието по отношение на очакваната икономическа изгода при използването на активите на предприятието. В счетоводната и юридическата практика често се поставя знак за равенство между двете оценки. Реално това са две оценки, изготвени във връзка със счетоводната отчетност на стопанската дейност в предприятията. С тяхното съпоставяне и анализиране е възможно да се отговори на въпроса дали имат общи характеристики, на чиято база да може да се обоснове приравняването им.

Взаимовръзката между счетоводната приблизителна оценка и оценката от независим оценител предизвиква дискусии в счетоводната теория и практика. Факт е, че след многото промени в счетоводните стандарти, към момента все още няма еднозначно определение за счетоводна приблизителна оценка, но има определение за промяна в счетоводната приблизителна оценка.
В настоящето изследване се предлага използване на понятиен апарат, разграничителни критерии и практически подходи за еднозначно дефиниране и логическо обвързване на взаимовръзките и процесите, свързани с използването на счетоводните приблизителни оценки и тяхното диференциране от оценките, изготвени от независим оценител по реда на Закона за независимите оценители за целите на счетоводната отчетност в предприятието.
На базата на изведените в теорията и в законодателството определения и характеристики, се прави съпоставка на двете оценки, като се търсят конкретни показатели за тяхното диференциране. Целта на тази диференциация е да се намали несигурността и противоречията при тяхното практическо приложение в счетоводната теория и практика.
От извършеният анализ се откроява извода, че с прилагането на Български стандарти за оценяване се цели доближаване и хармонизиране с европейските изисквания и тенденции за налагане на професията независим оценител и провежданите политики от TEGoVA, като водеща организация на оценителите, в която професионалната организация на Камарата на независимите оценители в България е член.
Ключови думи: оценка, независим оценител, Български стандарти за оценяване, счетоводна приблизителна оценка.

1. УВОД

Съвременното развитие на счетоводството се свързва с използването на счетоводните приблизителни оценки, изготвени на базата на утвърдени класически счетоводни техники, способи и методи за анализ, оценка и контрол на различните стопански факти, събития и процеси, използвани в зависимост от развитието на обществените икономически отношения. Във финансовия отчет на предприятието трудно се проследява спецификата на проявление на счетоводната приблизителна оценка. Несигурността по отношение на данъчното интерпретиране на същата е в основата на нейното предпазливо използване в практиката. От друга страна следва да се отчита и одиторския подход, често отъждествяван с разбиранията на одиторите за по-значимото прилагане в практиката на справедливата стойност, като основна оценъчна база, използвана при съставянето на финансовия отчет. Не на последно място по важност може да се открои и ролята на независимите оценители, които по правило са външни за предприятието експерти. В счетоводната практика широко се използват оценки, изготвени от независимите оценители, чиято дейност е регулирана професия по смисъла на Закона за признаване на професионални квалификации[12]. Целта на настоящият доклад е да се направи сравнителен анализ, като се откроят концептуалните разлики между двете оценки и възможните комбинации за тяхното използване в практиката, които създават условия за смесване или неправилно интерпретиране на същността им.

2. ПОНЯТИЕН АПАРАТ

Терминът „счетоводна приблизителна оценка" се въвежда в теорията и практиката в резултат от използването на МСС. След измененията в МСС 8 „Счетоводна политика, промени в счетоводните приблизителни оценки и грешки"[13] (в сила от 01 януари 2005 г.), който заменя МСС 8 „Нетна печалба или загуба за периода, фундаментални грешки и промени в счетоводната политика" (преработен 1993 г.), понятието „приблизителни стойности" е заменено със „счетоводни приблизителни оценки". През годините постепенно се реализира идеята за използване на понятието „счетоводни приблизителни оценки", включително и чрез представянето на допълнителни разяснения, подкрепени с примери за внасяне на яснота по тяхното практическо прилагане. Към настоящия момент обаче, все още нямаме правна регламентация или ясно определение на понятието „счетоводна приблизителна оценка". Този пропуск също способства за неразбирането и различната трактовка по практическото прилагане на тези оценки в практиката. Приблизителното оценяване изключва качеството „точност" на финансовата информация при определянето на счетоводната приблизителна оценка. Но „субективната" преценка на ръководството на предприятието винаги следва да се базира на **конкретно управленско решение, минал опит, добри практики или**

[12] Виж чл. 3, ал. 2 на Закона за независимите оценители.
[13] Регламент (ЕО) № 1126/2008 г. на Комисията от 3 ноември 2008 г., публикувани в Официален вестник на Европейския съюз, бр. L 320/29.11.2008 г., посл. изм. бр. L 73/15.03.2019 г.

експертно мнение, които задължително се обосновават чрез измерими стойности (времеви, парично-стойностни, математически, статистически, количествени, качествени и мн. др.), за да може впоследствие да се представят убедителни писмени основания за взетото управленско решение пред контролните органи. В процеса на вземане на управленски решения следва да се отдели специално внимание и на професионалните счетоводни преценки, които са „в пряка връзка и зависимост от личните и професионалните качества, етиката и моралните устои на всеки счетоводител. Те са водещо условие и същевременно фактор за установяването на висококачествена финансова отчетност“ (Боянов Б., 2015).

Необходимостта от определяне на характеристиките на приблизителните счетоводни оценки се извежда от очакваната икономическа изгода от употребата на конкретни активи/пасиви в нормалния ход на стопанската дейност на предприятието, на която се базира управленската преценка. За дефиниране на понятието „счетоводна приблизителна оценка” (СПО) се предлага следното определение (Станева, 2016, стр. 253 – 254): ***„Стойностен измерител*** *за отразяване на* ***управленско решение*** *относно очакваната* ***икономическа изгода*** *от употребата в стопанския оборот на* ***конкретен счетоводен обект****, базирано на налична или нова* ***несигурна (приблизителна/ хипотетична) информация****,* ***придобит опит или нова интерпретация на фактите, явленията и процесите****, имащи отношение към достоверното определяне на* ***балансовата стойност на актив, пасив или компонент на собствения капитал на предприятието“****.*

Съществена разлика между счетоводната приблизителна оценка и оценката, изготвяна от независим оценител е мястото на оценителя в управленската структура на предприятието. По дефиниция, професията на независимия оценител се упражнява въз основа на договор между възложителя и независимия оценител[14]. Независимият оценител винаги е външен за предприятието експерт/дружество, който има право да изготвя и подписва доклад за оценка на обекти, подлежащи на оценяване, като прилага необходимите стандарти въз основа на регистрация в регистъра на независимите оценители.

Оценката на обект е становище на независимия оценител относно стойността на обекта за конкретна цел в определен момент от време и в условията на конкретен пазар, изготвено под формата на доклад в писмена форма, подписан и подпечатан. Становището на независимият оценител не е задължително за възложителя, но може да служи като основание за използване в конкретно управленско решение. Предмет на оценка са само обектите, които са оценяеми в **паричен измерител**. Възможни видове оценки, които независимия оценител може да изготвя са за:

- недвижими имоти;
- недвижими културни ценности;
- машини и съоръжения;
- права на интелектуалната и индустриалната собственост и други фактически отношения;
- търговски предприятия и вземания;
- финансови активи и финансови институции;
- други активи, включително произведения на изкуството, които не са движими културни ценности;
- земеделски земи и трайни насаждения;
- поземлени имоти в горски територии.

Друга съществена характеристика, която отличава счетоводната приблизителна оценка от независимата оценка е наличието на законови ограничения спрямо оценителя, по отношение на свързаност с възложителя, собственика или ползвателя на обекта на оценка; наличието на имуществен или друг интерес, свързан с обекта на оценката. Оценителят има допълнителното задължение да приложи към доклада за оценка декларация за изпълнение на законовите изисквания.

3. ПОДХОДИ ЗА ДИФЕРЕНЦИРАНЕ

Независимите оценители в България прилагат в своята дейност Българските стандарти за оценяване, които са приети през 2018 г. от Камарата на независимите оценители в България. В стандартите са разгледани три подхода – сравнителен, приходен и разходен, заедно с основните методи, принадлежащи към тях. Оценителят следва да дефинира и обоснове кои подходи и методи е избрал за прилагане при определяне стойността на оценявания обект/актив. Избраните подходи и методи за оценка се съобразяват с базата на стойността, вида на обекта/актива, както и всички предварително обследвани и надлежно описани основни и специални допускания.

[14] Като физическо лице или чрез дружество на независим оценител, с посочване на независимия оценител, отговорен за извършване на оценката.

Приходният подход извежда настояща стойност на паричен измерител, която се формира от преобразуването на бъдещи парични потоци, като разглежда прихода от оценявания обект/актив чрез отчитане стойността на доходите, паричните потоци и/или спестените разходи. В зависмост от особености на оценявания обект/актив на оценката, се генерират парични потоци, формирани на база реални или номинални цени.

В този подход се прилагат метод на дисконтираните парични потоци и метод на капитализация. При първия метод се извежда стойност на базата на приходите и разходите, чрез прилагане на подходяща дисконтова норма към поредица от парични потоци за бъдещи периоди, които следва да бъдат приведени към настояща стойност. При втория метод се преобразуват приходите и разходите от дейността в капиталова сума, чрез прилагане на съпоставима норма на капитализация.

Разходният подход извежда стойност на паричен измерител, като се основава на подробна оценка на присъщите разходи за създаване или придобиване на оценявания обект/актив.

Концепцията за разходния подход се базира на предположението, че обектът на оценката не струва повече от заместването му с подходящ подобен/еднакъв такъв.

Към методите за прилагане на разходния подход се включва метода на амортизираната възстановителна стойност и метода на амортизираната възпроизводителна стойност. При метода на амортизираната възстановителна стойност се определят всички преки и непреки разходи за заместване на оценявания обект/актив с идентичен такъв, с отчитане на остаряването и изхабяването. Методът на амортизираната възпроизводителна стойност се базира на определяне на всички преки и непреки разходи за възпроизвеждане на оценявания обект/актив с идентичен такъв, с отчитане на корекция за остаряване и изхабяване.

Сравнителният подход определя паричен измерител, като сравнява оценявания обект/актив, със сходни обекти/активи, за които е налична надежна ценова информация. Когато тази надежна ценова информация се основава на пазарни сравнения, тогава се използва метод на пазарните сравнения, където независимият оценител извършва сравнителен анализ на качествените и количествените сходства и разлики между сравнимите обекти/активи и оценяваният обект/актив.

Освен трите изброени подхода се прилагат и други методи за извеждане на ликвидационна стойност в условията на доброволна или принудителна реализация на обекта/актива.

В изпълнение на задълженията по възложената оценка, независимия оценител съставя становище за стойност, което се формира след прилагане на обосновани подходи и методи, като се допуска същата да бъде изведена по един или няколко метода.

Пазарната стойност според Българския стандарт за оценяване е оценената сума, срещу която към датата на независимата оценката, обекта/актива би трябвало да може да бъде разменен между желаещ продавач и желаещ купувач в сделка при пазарни условия, при което всяка от страните е действала при условията на информирано съгласие, благоразумно и без принуда.

Открива се припокриване на пазарната стойност, използвана от независимите оценители и счетоводната концепция за справедливата стойност, използвана при определяне на балансовите позиции на активите и пасивите във финансовия отчет. Безспорно е, че справедливата стойност в счетоводството може да бъде разгледана в нейните две проявления – като стойност, използвана в различните методи за счетоводно остойностяване по справедлива стойност и като справедлива цена. В МСФО 13 „Оценяване по справедлива стойност", метода за остойностяване се използва за преценка на цената на продажба на актив или прехвърляне на пасив в рамките на обичайна сделка между пазарни участници при актуални към датата на оценяване пазарни условия. Промяна в прилагания метод за остойностяване по справедлива стойност (подходът на пазарните сравнения, подходът на базата на разходите и подходът на базата на доходите) или в начина на неговото изпълнение е възможна, ако води до оценка на справедливата стойност, която е равностойна или по-представителна при дадените обстоятелства. Като такива примери могат да се посочат следните събития – развитие на нови пазари; достъп до нова информация или промяна на обстоятелствата около използваната до момента; усъвършенстване на методите за остойностяване и промяна в пазарните условия. Преразглеждането поради промяна в метода за остойностяване или в неговото прилагане се отразява счетоводно <u>като промяна в счетоводната приблизителна оценка</u> в съответствие с МСС 8 Счетоводна политика, промени в счетоводните приблизителни оценки и грешки[15]. Всъщност, това обстоятелство може да доведе до **объркване при разграничаването** между методите за остойностяване на

[15] Виж § 66 от МСФО 13.

справедливата стойност и промяната в счетоводната приблизителна оценка, въпреки че в МСС 8 не се изисква оповестяване на промяната при изменение в метода за остойностяване или в неговото прилагане.

На базата на горното уточнение може да се обясни и мястото на справедливата стойност при нейното проявление като справедлива цена. Основание за това проявление е концепцията за справедливата стойност, застъпена в отделни счетоводни, одиторски и оценителски стандарти. Освен данните, налични от различните икономически източници (борсови и пазарни курсове, цени и котировки), в практиката се използват и специализирани оценки на разграничими нетекущи активи и пасиви, трудни за оценяване при пазарни условия. Обичайно тези оценки се извършват от независими оценители при последваща оценка (преоценка или обезценка). Оценката на независимият оценител се изготвя по строго определени правила от външен за предприятието субект, чието участие в повечето случаи се изисква по закон. Докато счетоводната приблизителна оценка се изготвя от счетоводител или от назначен за целта външен за предприятието експерт и се одобрява от ръководството на предприятието.

4. КРИТЕРИИ ЗА РАЗГРАНИЧАВАНЕ

От концептуална гледна точка в МСФО, както и в Националните счетоводни стандарти не се предлага единна концепция за оценъчна база, тъй като се основава на използването на един от двата основни счетоводни модела – „Историческа цена” или „Справедлива стойност”. Затова във всеки международен или национален счетоводен стандарт се дава дефиницията и начина за оценяване на обекта на отчитане, което не изключва възможността да се смесват счетоводните модели в зависимост от прилаганата оценъчна база, т.е. да се използва смесен счетоводен модел. На този етап финансовите отчети се съставят на базата на счетоводния модел „Историческа цена“. Проявлението на справедливата стойност се припокрива със счетоводната приблизителна оценка само при използване на счетоводния модел на справедливата стойност при изготвяне на финансовите отчети на предприятието. Тогава те съвпадат по балансовата стойност, получена в резултат на управленска преценка при определяне на счетоводна приблизителна оценка и първоначалното заприходяване на актива по справедлива стойност. Икономическата същност на проявление на справедливата стойност и счетоводната приблизителна оценка е близка по значение, но различна по съдържание.

В изследването си, Станева В. (2016, стр. 254) извежда основните характеристики, които в своята съвкупност еднозначно открояват счетоводната приблизителна оценка от другите счетоводни оценки:

- **възможност за избор на измерител** – дали ще е процент, коефициент, метод за определяне на конкретен стойностен измерител, период от време или друга специфична преценка, оценката на всички обекти в счетоводството трябва да отговаря на изискването да бъдат съизмерими и съпоставими, което е еднакво приложимо при счетоводителя и независимия оценител;
- **възможност за последваща промяна на първоначално определения измерител** в счетоводната приблизителна оценка, което очевидно е във възможностите на счетоводителя, работещ по трудово/облигационно правоотношение, докато за оценителя е възможно само в случай, че първоначалната и последващите оценки се предоставят на един и същ експерт;
- **управленско решение**, взето от управителния орган на предприятието, в което ще се прилага избраната счетоводна приблизителна оценка или оценка на независимия оценител, в зависимост от използваната обосновка на предложението;
- **време на вземане на управленското решение** – принципно преди началото на отчетния период или в момента преди заприходяване/осчетоводяване на актива, пасива или компонента на собствения капитал на предприятието, за да се прилага на принципа „сега и за в бъдеще”. При оценителя тя е в пряка връзка с поставения срок за изпълнение на възложената оценка и може да не е обвързана със сроковете по годишното счетоводно приключване;
- **наличие на очаквана икономическа изгода** от употребата в стопанския оборот – задължителна предпоставка за изготвяне на икономическа обоснованост на взетото решение. При оценителя е възможно да се оценява, за да се реализира актива чрез покупко-продажба или бартерна сделка, с последващо извеждане на актива/обекта от имуществото на предприятието;
- **наличие на икономически обоснована хипотеза или вероятност**, базирана на налична или нова несигурна (приблизителна/ хипотетична) информация, придобит опит или нова интерпретация на фактите, явленията и процесите – еднакво приложимо от счетоводители и оценители;
- **цел на оценката** – при СПО е достоверно определяне на балансовата стойност на актив, пасив или компонент на собствения капитал на предприятието на базата на действащото счетоводно законодателство. Всяко отклонение от така поставената цел за използване на СПО предполага манипулиране и

фалшифициране на балансовите стойности във финансовите отчети на предприятието. При независимия оценител оценката на актив/обект представлява становище относно стойността на обекта за **конкретна цел** в определен момент от време и при условията на конкретен пазар, докато според Иванова Р. (2018, стр. 12) „обезценката на активите се извършва в края на отчетния период във връзка с годишното счетоводно приключване, изготвянето и представянето на годишния финансов отчет на предприятието".

Не се открива разлика по отношение на справедливата стойност, използвана за оценителски цели и в международните счетоводни стандарти във връзка с прилагането на СПО. В съдържателен аспект няма разлика между „справедлива стойност" по оценителските стандарти и „справедлива стойност" по счетоводни стандарти. И в двата случая чрез справедливата стойност се отразяват данни и обстоятелства, свързани с конкретна действителна или потенциална реализация на оценявания обект/актив между идентифицирани страни.

5. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В заключение може да се обобщи, че има припокриване в практическата интерпретация на двете оценки - СПО и оценка на независим оценител. Често едната включва другата, но се различават по отношение на цел, икономическа изгода от употребата в стопанския оборот или извеждането от употреба на актив или обект, обосноваването на управленското решение по отношение на предложената СПО или независима оценка, както и възможността за последваща промяна на първоначално определения измерител. Безспорно е, че двете оценки нямат пълно припокриване и следва много внимателно да се интерпретират от счетоводителите в стопанската практика.

ЛИТЕРАТУРА

Боянов, Б. А. (2015). Значимость профессиональной оценки бухгалтеров в условиях бухгалтерской глобализации, Міжнародної науково-практичної конференції до 20-річчя кафедри обліку і аудиту ІФНТУНГ „Сучасний стан, актуальні проблеми та перспективи розвитку обліку, контролю та аналізу" м. Івано-Франківськ, Украйна, стр. 28.

Иванова, Р. (2018). Отчетът за приходите и разходите – източник на информация за анализа и оценката на ефективността на предприятието, *Годишник на ИДЕС*, извлечено от https://www.ides.bg/e-списание/2018/годишник-2018/отчетът-за-приходите-и-разходите-източник-на-информация-за-анализа-и-оценката-на-ефективността-на-предприятието/

Станева, В. (2017). Съдържателни аспекти по прилагането на промени в счетоводната политика и счетоводните приблизителни оценки в предприятията от нефинансовия сектор. *ИК – УНСС*, София, с. 245 – с. 257, ISBN 978-954-644-974-0.

Станева, В. (2016). Счетоводните приблизителни оценки в контекста на новото счетоводно законодателство. *Годишник на ИДЕС*, „Спектър" АД, София, 2016, с. 247 – с. 274, ISSN 1313-2148

Международни счетоводни стандарти. (2008). приети с Регламент (ЕО) № 1126/2008 г. на Комисията от 3 ноември 2008 г., публикувани в Официален вестник на Европейския съюз, бр. L 320/29.11.2008 г., посл. изм. бр. L 73/15.03.2019 г.

Закон за независимите оценители. (2008), обн. ДВ бр. 98 от 14 Ноември 2008 г., посл. изм. ДВ. бр.19 от 8 Март 2011 г.

Български стандарти за оценяване, (2018). Камара на независимите оценители в България, извлечено от http://public.ciab-bg.com/index.php?action=publications&main_cats_id=4&sub_cats_id=19

Национални счетоводни стандарти. (2019). извлечено от https://www.kik-info.com/spravochnik/nss-2019.php

Кодекс за професионалната етика. (2018). Камара на независимите оценители в България, извлечено от http://public.ciab-bg.com/index.php?action=publications&main_cats_id=4&sub_cats_id=7

Наредба № 2 от 29 юни 2015 г. за вписването, квалификацията и възнагражденията на вещите лица. (2015). обн. ДВ бр. бр. 50 от 3 Юли 2015 г., посл. изм. и доп. ДВ. бр. 82 от 5 Октомври 2018 г.

DEVELOPMENT OF SPA TOURISM - POSSIBILITY OF RECONSTRUCTION OF LEMEŠKA SPA IN THE SYSTEM OF CROSS-BORDER COOPERATION BETWEEN SERBIA AND HUNGARY

Drago Cvijanović
Faculty of Hotel Management and Tourism in Vrnjačka Banja, University in Kragujevac, Serbia,
drago.cvijanovic@kg.ac.rs, dvcmm@gmail.com
Tamara Gajić
Novi Sad Business School, Novi Sad, Serbia, tamara.gajic.1977@gmail.com
Dragana Frfulanović-Šomođi
Vocational High School of Technology and Art, Leskovac, Serbia, djolekam@gmail.com

Abstract: With the development of medicine and awareness of the value of medicinal thermal waters, the trend of spa and medical tourism was gaining enormous proportions after the Second World War. New tourist places are being introduced and built, thus becoming centers of cultural events, sports competitions, scientific and professional gatherings. As for Vojvodina, this trend did not have an upward trend. There was no interest from social and economic organizations to invest more in tourism. For this reason, spas survived only by joining health care facilities and obtaining the status of their ward. Visitors were no longer satisfied with the standard offer placed on the market. It was no longer enough to say that water and mud were healing, the spa became the seat of social tourism. The authors of the paper presented a part of their many years of research related to the possibility of rebuilding the Lemeška Spa in cooperation with the state of Hungary, which has been out of operation for many years. More specifically, only part of the study of the feasibility and research of the authors is presented. The aim of the paper is to show the importance of reconstruction of the spa facility, both for Vojvodina itself and for the wider tourist market.
Keywords: wellness, spa tourism, development, Vojvodina

The paper is a part of research within the project no. III 46006 - Sustainable agriculture and rural development in the function of accomplishing strategic objectives of the Republic of Serbia in the Danube region, financed by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia.

1. INTRODUCTION

Spa tourism, both worldwide and in Serbia, has a long and rich tradition. The roots of the spa tourism product date back to the Roman Empire and their good knowledge of water features. This type of tourist movement, both in the world and in Serbia, has a long and rich tradition. In Serbia, spa tourism began to develop intensively after the First World War, with the best results achieved between 1935 and 1940. The prosperity of spa tourism has been interrupted by war events in the territory of the former Yugoslavia since 1991 (Cvijanovic et al., 2018). The decline in tourist traffic lasted until 2002, when there were some improvements. The spas can be characterized as complex natural motifs, the development of which is based on the following elements: thermomineral springs, noble gases and medicinal mud (peloid), clean air, climatic elements with pronounced stimulating and calming effect, thus preventing the strengthening of the human body, and various vegetation as a significant recreational and aesthetic attribute of spa tourism motives (Станковић, 2009). Wellness tourism is an expanding niche market globally, providing specific business opportunities through products that promote or maintain health (Kelly, 2012). The spas are considered to be sites offering therapeutic services mainly based on the application of thermal and mineral water. These services are provided by qualified staff in a professional, equipped facility and in a comfortable relaxing atmosphere (Pyke et al., 2016). However, as in addition to the health-healing function of the spa, which causes longer tourist stays, other types of tourism are developing in recent times, the length of stay in these tourist places is decreasing. It is for this reason that tourists are willing to take more short trips during the year, which is in line with world tourism trends (Bushell et al., 2009). The authors gladly presented part of their long-standing research, as well as part of a feasibility study they produced for the purpose of rebuilding Lemeška Spa, in collaboration with Hungary. The purpose of the study, as well as the presentation of its parts in this paper, is to point out the possibilities and importance of the restoration of the spa complex, as well as the possibility of placing the spa tourism of Vojvodina on the wider tourist market and supporting cross-border cooperation between the two countries (Premović, 2016). The paper used primary and secondary documentation, as well as a large number of

historical publications, all with the aim of collecting as much data as possible, since the Spa has not been in operation for many years. Several market analyzes will be presented, indicating the basic values of the spa.

2. RESEARCH AREA - BASIC CHARACTERISTICS AND SIGNIFICANCE OF RENOVATION

In the territory of the town of Sombor, in the Western Bačka District, there is the Lemeška Spa, in the area of the settlement Svetozar Miletić. It was founded in 1885 and was widely visited according to the then. It is located at an altitude of 93 m, in the area of Bačka Lesna (Diluvial) terrace, the western edge of Bačka (Telečka) woodland. The Royal Chemical Laboratory in Belgrade conducted a water analysis in 1929, and it was then determined that water and peloid (medicinal mud) were extremely medicinal. Water quality has been a topic of research in the past, and it has been confirmed that Lemeška Spa has healing water sites. In order to secure concessions and for exploitation purposes, chemical analysis of water quality will be required, while pharmacological testing will be crucial for obtaining the status of a spa (Hall, 2015; Cvijanovic et al., 2018). In the planned development of the settlement of Svetozar Miletić, the town of Sombor and its surroundings, the construction of the spa-recreational center Lemeška Spa will represent one of the most significant undertakings in this process. Although the need for revitalization and construction of this center existed much earlier, no financial, nor strategic conditions for its reconstruction and further development have been achieved. With its tourist offer, Lemeška Spa needs to meet the needs of segmented consumer groups. Placing on the tourist market of Lemeška Spa can be achieved by adequate valorisation and presentation of all the natural beauties of the environment, specific elements of quality that are sought to be achieved, by providing a diverse range of tourism products, such as top-notch recreation, as well as achieving economic benefits for the local population, thus for all municipalities in the surrounding area (Cohen at al., 2008; Gajic et al., 2018). Creating ideal marketing, it is necessary to attract tourists, but primarily by highlighting the implications of the product created on the psychophysical and health, as well as the recreational value of the stay (Hall, 2015). Given that Lemeška Spa is a very complex area, for strategically positive and economically justifiable tourism development, it will be necessary to involve many entities in the development process. The providers of the development of the tourist offer, as well as the development of the tourist destination, must be foreseen by a feasibility study. This involves organizing management, which will be responsible for the overall development and coordination of strategic development, and will link all interested parties in the development of the Spa into a synchronized business (Connell et al., 2006; Kim et al., 2015). Social justification: the revitalization of the spa will lead to direct and indirect employment of the local population as well as the residents of the surrounding local communities; launching the development of other economic sectors, then the launch of all potential tourism products on the tourist market of strong competition will inevitably begin (Carniero et al., 2015). It will increase agricultural, craft production, as well as activate small family farms and associations. Involvement of the public and private sectors in the development of all forms of tourism and complementary activities (Camfield et al., 2008; McLeod et al., 2010). Economic justification (Chen et al., 2016): increasing the economic utilization of all natural and anthropogenic resources of the municipality of Svetozar Miletić and wider spatial units; generating additional income through the development of tourism products; generating revenue through the launching of complementary businesses. Direct and indirect employment of local people and seasonal workers; starting up a domestic handicraft and women's association, as well as small farms, and generating income through promotion and sales.

3. ANALYSIS OF THE MARKET VALUES OF THE SPA AREA

In this paper, the authors have highlighted some of the analyzes of the market values of the Lemeška Spa area, inorder to see the value of the resource base as an attractive opportunity to market to the wider tourist market.

Table 5. Indicators related to the attractiveness of Lemeška Spa and factors important for the programming of spa tourism as a tourist product - the Hillary du Cros and Olga Hadžić method

Indicators	**Lemeška Spa**	**Ukupno**
Degree of recognition	3	
	2	**3**
An avocative component	5	
	5	**5**
Attractions spa for special needs	5	
	5	**5**
Existence of natural and cultural complementary goods	5	
	5	**5**
Access to the Spa	5	
	5	**5**
Spa distance from major broadcasting centers	5	
	4	**5**
Service amenities	2	
	2	**2**

(Source: author's research, 2019)

Table 2. Subindicators related to the management of Fruška Gora and Vršac mountains - the Hillary du Cros and Olga Hadžić method

Subindicators	Lemeška banja	Ukupno
Stage appeal and experiential component	5	
	4	5
The influence of the natural good on the social development of the local community	5	
	5	5
Educational and scientific significance	4	
	3	4
A rarity of the natural good	3	
	3	3
Representativeness for the destination	2	
	3	3
Sensitivity of the natural good	2	
	2	2
Management of natural resources Irregular monitoring	2	
	1	2
Possibility of negative impact of large number of visitors	4	
	3	4

(Source: author's research, 2019)

In addition to the degree of recognition, another indicator speaks about the current state of spa tourism, which are service amenities. The existence of parking lots, restaurants, information centers, well-marked roads and trails, guide services, service stations and various other amenities is one of the important factors in demand for a tourist product. Table 1 shows that the ratings given for service benefits are very low, so that the average rating of the current situation, according to these subindicators, ranges from 2 to 2.5, which is a negative image. All other subindicators that have been evaluated indicate the potentials of Lemeška Spa, that is, indicate that the spa may be the future leading destination for spa tourism in Vojvodina. In some localities, besides only sports and recreational activities, interesting cultural events can be held. It is this possibility that represents the appeal of a natural good for special needs. Bearing in mind the richness of anthropogenic values of space, then clear high marks were given to these subindicators. The existence of complementary natural and cultural assets enables the formation of tourist routes in isolated zones that can provide a high quality experience for tourists over a longer period of time and therefore also

enable greater economic profit for the local community from tourism development. As there is a good example of complementarity of natural and cultural goods in this area, this is a good guideline for all tourism decision makers to become the backbone of spa tourism development in Vojvodina and therefore a well recognized brand in the whole country. The spa is accessible, and with just a little extra organization, this situation could be applied to almost all sites of importance for tourism. Attractiveness is one of the important factors for the demand for a tourist product, which includes a visit to natural attractiveness. Considering the proximity of Fruška Gora and the Danube Route, which is one of the most important cycling transversals in Europe, it is clear to what extent this information should be favorable for the development of spa tourism first in Lemeška Banja and then to all other interesting destinations and localities in land (table 2).

Table 3. SWOT analysis of the Lemesz Spa spas and market values

ADVANTAGES	WEAKNESSES
- Favorable tourist-geographical position. A large part of the roads were reconstructed. - Natural environment - no pollution, noise, stress, untouched nature, proximity and richness of rural areas. - Existence of natural healing factor (water and peloid), richness of mineral springs. - Traditionality of all tourist products on offer. -Traditional, healthy and quality rural gastronomy. -Cultural-historical heritage. -The existence of cultural manifestations. -Different offer of excursion activities. - Hospitality of the local population. - Positive attitude of the local population on the development of tourism. - Awareness of the importance of tourism development and support for the development of Sombor and other municipalities. - Interest of households in tourism and contribution to development. - Initiatives for new basic and additional tourism products. -Awareness of the problems in the development of the spa, with the local population and other participants in the development. -Developed basic telecommunications network. -Existence of awareness on the development of environmental protection systems. -Continuous energy supply of electricity and water. -Increasing demand in the spa tourism market.	Inadequate connectivity to the most important traffic hubs, despite its good location. -Low market projection. - There is no adequate cooperation with tourism organizations in order to jointly solve the current problems of the Spa. -Insufficient investment for restoration and construction. -Very bad communication of local economy with potential investors. - Outdated water and sewage network. -Technological obsolescence of electricity distribution capacities. -Inadequate, nonexistent and outdated tourist signage. -Lack of parking space. - Non-implementation of laws and penal policies (protection of the living environment). -Not maintaining the remaining resources. -Lack of space under the state protection system. -Lack of planning measures for spatial-urban development of Banja. -The initial infrastructure for building certain capacities is non-existent. - Existence of wild construction in the surrounding spatial units. -Drawing of all accommodation capacities and very low stability of nearby facilities. -Low marketing of all existing tourist activities and attractions. -Management system underdeveloped. - Poor economic awareness of the importance of development. -Lack of educated staff for occupations in the tourism industry. -Lack of involvement of households in the development of tourism and complementary activities.
CHANCES	**THREATS**
- High ranking among the spas of Vojvodina. - Close and good connectivity to broadcast areas. -Various complementary tourist values that complement the tourist offer of Lemeska Spa. -Opportunity to invest in private equity. - Conservation of nature in accordance with the principles of sustainable development. -Hiring experts in the field of tourism with a university degree. -Interest for investing in infrastructure. - Applying a novelty in the tourism business. - Interest of the city of Sombor, the state of Hungary and all municipalities in the area for tourism development. -Expectation from tourism is high by the locals and all	-Uncertain economic flows. - Lack of incentive funds. -Lower the payment power of the wider social classes. -Lack of local sources of financing for infrastructure and transport. -Lack of standards in service quality. -Decaying locations for tourism development. -Fastly develop competition for spa destinations. -Lack of professionally crafted product. -Low growth of complementary activities. -The level of awareness of the population towards public goods and interests is very low. -Difficulties in agreeing on development priorities.

stakeholders. - Market segmentation: more frequent and shorter vacations. -Fast privatization and stability of tourism companies. -Conditions for the development of a large number of tourism products. -Formation of a recognizable tourist brand with modern tourist offer - Implementation of European labor regulations and employment policies. - Internet accessibility. -Education of personnel.	-Lack of public-private partnerships in tourism business and development. - Undeveloped cooperation of tourism actors in the wider environment.

(Source: author's research, 2019)

4. CONCLUSION

Lemeška Spa was opened in 1925, when both the spa and catering facilities were erected in a beautifully landscaped park. There were no traces left of the facility. There are claims that the facility at the time had 12 baths, that water and peloid were used to treat rheumatism. Due to a lack of maintenance and a small number of visitors, the spa facility was abandoned during 1969, and in 1978, during a storm, this facility collapsed, replacing the now-in-service toilet.

The State Chemical Laboratory has concluded that water can be used in balneotherapy for bathing as an adjunct to treatment as part of medical rehabilitation for the following chronic diseases: chronic, inflammatory, degenerative and extraarticular rheumatism, as well as the consequences of trauma. The authors of the paper aimed to present part of their long-standing research for the purpose of developing a feasibility study in collaboration with Hungary. All available primary and secondary documentation was used, and several analyzes of the market values of the Spa were done to show the basic characteristics and values of this tourist product. Lemeška Spa has a rich resource base for renovation and re-commissioning and marketing of the tourist market. The construction of the spa will stimulate the development of other zones in the city, which should enable the development of an economy based on the application of knowledge, utilization of available resources and improvement of value chains, increasing the competitiveness of small and medium-sized entrepreneurship, reducing unemployment and increasing living standards in general. the number of factors influences the consideration of the suitability of the site, where the shortest could be stated: demographic (labor, customers), construction (soil geomechanics, spatial expansion of production), state - strategic (legislation and incorporation into plans of general and detailed regulation, permits for construction, environmental approvals, taxes and fees), interest - ownership (volume of initial and total investments, profitability), infrastructure (proximity and quality of access roads, electricity and other energy supply, water supply, wastewater, atmospheric and process water network), competitive (proximity t market, price and security of raw material supply), location prices, production needs (value of facilities and equipment), etc. Awareness of the environment and sustainable development is on the rise, and destinations that highlight sustainability are in demand. This results in an increased need for security and protection, and aversion of tourists to destinations that are considered unsafe. Increasingly important are water quality, tourist protection and the ability to file complaints. When it comes to spa tourism product, the great advantage is that it directly affects the extension of the tourist season. This is a great success for spas that have institutes, institutes and rehabilitation centers, where they can work all year long. Lemeška Spa had a limited supply, with insufficient investment funds to expand the offer. The only option for attracting more tourists is to enrich the offer, extend the season, organize cultural and sporting events. There are some wanderings about the realization of the health and tourist function of the spa, as well as their harmonization, that is, highlighting and developing one at the expense of the other. There is inevitably a misunderstanding between healthcare professionals and tourism professionals. Mostly medical experts try to subordinate the entire offer of the spa to the health function and the contents that enable its realization, while the supporters of exclusive tourist orientation of the spa want to reduce the spa treatment to one of the services in tourist traffic. However, looking at the experiences of European spas, it can be concluded that the spa will still retain its healing function to a greater or lesser extent.

One of the better and more efficient moves of Lemeška Spa could be to organize the conditions for the reception of sports teams that are preparing or to hold various sports competitions, which would be a huge plus for the development of sports and event tourism. There is a need for well-designed and purposeful programs to bring the supply level of Lemeška Spa to a higher level. Since there is rarely an attempt in our spas to design and offer complete sports and recreation programs in which creations of experts from different specialties are involved, this provides a unique opportunity for Lemeška Spa to be among the first of its kind. The spa would offer quality and

attractive programs on the market, not only for healing, but also for sports and cultural recreation and various other events.

REFERENCES

Bushell, R., & Sheldon, P. J. (2009). *Wellness and tourism: Mind, body, spirit, place*. NY: Elmsford.

Camfield, L., & Skevington, S. M. (2008). On subjective well-being and quality of life. *Journal of Health Psychology*, 13(6), pp.764-775.

Carneiro, M. J., & Eusebio, C. (2015). Host-tourist interaction and impact of tourism on residents' Quality of Life. Tourism & Management Studies, 11(1), 25e34.

Chen, C. C., Huang, W. J., & Petrick, J. F. (2016). Holiday recovery experiences, tourism satisfaction and life satisfaction-Is there a relationship? *Tourism Management*, 53, pp.140-147.

Connell, J. (2006). Medical tourism: Sea, sun, sand and ... surgery.*Tourism Management*, 27(6), pp.1093-1100.

Cohen, M., & Bodeher, G. (2008). *Understanding the Global Spa Industry: Spa Management*. Oxford: Elsevier.

Cvijanović, D., Vujko, A. & Gajić, T., (2018). Farm houses (salaši) as a gastronomic potential of Vojvodina in the function of tourist offer. *International journal Knowledge, Institute of Knowledge Management*, 21(1), pp. 13-17, ISSN 2545 – 4439, UDK 37.

Ferriss, A. L. (2010). *Approaches to improving the quality of Life: How to enhance the quality of life*. Dordrecht NL: Springer.

Gajić, T., Penić, M., Vujko, A., & Petrovic, D.M., (2018). Development Perspectives of Rural Tpurism Policy – a Comparative Study of Rural Tourism Competitiveness Based on Perceptions of Tourism Workers in Slovenia and Serbia. *Eastern European Countryside*, Vol.24, ISSN 1232-8855.

Hall, C. M., & Page, S. J. (2015). Following the impact factor: Utilitarianism or academiccompliance? *Tourism Management*, 51, pp.309-312

Kim, H., Woo, E., & Uysal, M. (2015). Tourism experience and quality of life amongelderly tourists. *Tourism Management*, 46, pp.465-476.

Kelly, C. (2012). Wellness tourism: Retreat visitor motivations and experiences. *Tourism Recreation Research*, 37(3), pp.205-213.

McLeod, M., Vaughan, D. R., & Edwards, J. (2010). Knowledge networks in the tourism sector of the Bournemouth, poole, and christchurch conurbation: Preliminary analysis. *The Service Industries Journal*, 30(10), 1651-1667.

Müller, H. (2000). Qualitätsorientiertes Tourismus – Management, Bern: Verlag Paul Haupt.

Premović, J., (2016). Characteristics of human resources in Serbian rural tourism. *Economics of Agriculture* 2/2016.Year 63, No.2 (353-740), pp. 633-647. ISSN 0352-3462.

Pyke, S., Hartwell, H., Blake, A., & Hemingway, A. (2016). Exploring well-being as a to Rutty. Thermal range of coastal tourism resort microclimates.*Tourism Geographies*, 16(3), pp.346-363.

Станковић С. (2009). Бање Србије, Универзитет у Београду – Географски факултет, Београд

THE ACADEMIC CAPITALISM AND THE NEW BUSINESS MODEL OF THE UNIVERSITIES

Margarita Bogdanova
Tsenov Academy of Economics – Svishtov, Bulgaria, m.bogdanova@uni-svishtov.bg
Venelin Terziev
Russian Academy of Natural History, Moscow, Russia,
Vasil Levski National Military University, Veliko Tarnovo,
Bulgaria University of Rousse, Rousse, Bulgaria, terziev@skmat.com

Abstract: The report examines the phenomenon of academic capitalism and the potential consequences of its spread, and the capacity of universities to meet the challenges of entrepreneurship as an organizational management model. Special emphasis is placed on the differentiated effect on universities, depending on the area in which they conduct teaching and research, as well as on the peculiarities of the university business model in the changing environment of the higher education schools.
Keywords: academic capitalism, university business model.

АКАДЕМИЧНИЯТ КАПИТАЛИЗЪМ И НОВИЯТ БИЗНЕС МОДЕЛ НА УНИВЕРСИТЕТИТЕ

Маргарита Богданова
Стопанска Академия „Димитър А. Ценов"- Свищов, България, m.bogdanova@uni-svishtov.bg
Венелин Терзиев
Руска академия по естествознание, Москва, Русия
Русенски университет „Ангел Кънчев", Русе, България
Национален военен университет „Васил Левски", Велико Търново, България, terziev@skmat.com

Резюме: В доклада е разгледан феномена академичен капитализъм и потенциалните последици от неговото разпространение, както и възможностите на университетите да посрещнат предизвикателствата на предприемачеството като организационен модел за управление. Специален акцент се поставя на диференцирания ефект върху висшите училища, в зависимост от областта, в която осъществяват преподавателска и изследователска дейност, както и на особеностите на университетския бизнес модел в променящата се среда за развитие на висшите училища. Представени са и различни бизнес модели които могат да бъдат от полза при разработването на този инструмент.
Ключови думи: академичен капитализъм, университетски бизнес модел

1. ВЪВЕДЕНИЕ

През последните години широко се обсъжда промяната на бизнес модела на управление – както на страната, така и на отделни структури, сектори и организации. Това е сериозна интервенция за всяко от тези нива, тъй като изисква да бъде направена трансформация със стратегически характер.

Университетите са сред институциите, за които преобразуването на бизнес модела (или неговото създаване) става все по-належаща.

На пръв поглед университетският бизнес модел звучи като оскиморон, тъй като за много граждани университетите, поне държавните, не са място за правене на бизнес. Това виждане обаче отдавна е остаряло. С промените в законодателството, при което финансирането на държавните университети бе променено, те трябва да решат всички икономически задачи, които стоят пред една бизнес организация – да осигуряват приходи, да оптимизират разходите, да са привлекателни за потребителите на своите услуги, да имат добра репутация, да инвестират в ключовите фактори за успех (качествени преподаватели и изследователи, модерно оборудване) и т.н.

Причините за промяна на бизнес модела са свързани най-вече с динамични изменения във външната среда, които не са от вчера и не се отнасят само за България, но все още не са осъзнати напълно от заинтересованите страни. В някои случаи се правят пространни анализи, но мерките, които се предприемат (поне в нашата страна), не дават достатъчни резултати.

ЦЕЛТА на настоящата публикация е да се разгледа феномена академичен капитализъм и потенциалните последици от неговото разпространение, както и възможностите на университетите да посрещнат предизвикателствата на предприемачеството, като създадат организационен (бизнес) модел за управление, адекватен на тяхната среда.

2. РОЛЯ НА УНИВЕРСИТЕТИТЕ

Университетите са едни от най-старите организационни структури в световната история. Още от 1088 г., със създаването на университета в Болоня, те се развиват като академични центрове с относителна автономност на преподаването и имат изцяло демократичен характер. С годините постепенно се оформят няколко модела на структура и управление на университетите.

Немският модел, известен още като Хумболтов, се характеризира със свобода на студентите (Lernfreiheit) и университетска автономия (Kern). Обучението се развива на база на фундаменталните закони в науката и е от типа "центрирано около студентите" (student-centered). Немският модел е оказал изключително силно влияние при създаването на висшите училища в България и в други страни от Централна, Източна и Северна Европа (Anderson, 2004).

Френският модел повтаря някои от елементите на немските университети, но е пречупен през идеологията на републиканците (Rüegg, 2004). Френската система се характеризира с много по-сериозен контрол и правила за разработване на програмите за обучение. Той е далеч по-централизиран и свързан с известни рестрикции на свободата, включително в областта на научните изследвания (Anderson, 2004).

По настоящем в света съществуват около 10,000 университета. Базата данни Universities Worldwide осигурява линк към 9 617 висши училища в 207 страни (Universities Worldwide, 2016). Много от тях са организирани по западен модел, т.е. осъществяват обучение и изследвания в полза на обществото. През последните години обаче те се разглеждат вече не само като центрове за развитие на науката, културата и свободата на словото. Университетите вече са призвани да играят нова роля. Те стават ключов фактор за икономически растеж и базов елемент в триъгълника на знанието. (OECD, 1996) (Olssen, M., Michael A. Peters, 2005) Те са индикатор за национално и локално развитие (Gospodinov, 2012), един от елементите на „тройната спирала" (triple helix), обхващаща системата „университет – бизнес – правителство" (Etzkowitz, 2000) (Etzkowitz, H. and Leydesdorff, L., 1998). За да изпълнят своята нова роля, те трябва да се реформират, като създават, промотират и предоставят различни типове резултати от изследвания, образователни програми и услуги за своите традиционни и нови потребители (Богданова М. , 2019).

В същото време висшите училища са поставени в условия на перманентния недостиг на финансиране за обучение и за научни изследвания, особено след световната икономическа криза, когато редица страни съкратиха бюджетите си за висше образование. Това изостря неимоверно конкуренцията между тях и ги принуждава да трансформират традиционните си модели на управление. Преподаването и науката в досегашния им вид вече не са достатъчни. Те следва да са преди всичко ориентирани към ползите на бизнеса и в същото време да генерират допълнителни приходи за финансиране на образователни и научни проекти. Това променя коренно икономикса и философията на академичните институции и ги доближава до корпоративните структури и модели на управление. Настъпва ерата на „академичния капитализъм", при която пазарът става водещ фактор за конкурентоспособността на висшите училища (Slaughter, S. and Leslie, 1997).

3. АКАДЕМИЧЕН КАПИТАЛИЗЪМ – ЩО Е ТО?

Терминът „академичен капитализъм" се дефинира като „пазарно поведение на част от университетите и преподавателите" (Slaughter, S. and Leslie, 1997, стр. 11). Пазарно поведение, защото се осъществяват дейности с цел печалба и институциите, а дори и отделните преподаватели се конкурират помежду си за достъп до ресурси.

Академичният капитализъм е също оксиморон, тъй като съчетава две противоречащи си понятия. Докато академичната идея се асоциира със свобода на избора, капитализмът се свързва с дейности, носещи печалба. Водещите мотиви в двете части на понятието са коренно различни. Въпреки това терминът описва доста точно настоящата ситуация на все по-голямо влияние на бизнес идеите върху управлението и най-вече върху резултатите от дейността на колежи и университети. Иначе казано университетите са „свободни" само в определени граници, детерминирани от пазарното търсене. Те могат да произвеждат образователни и изследователски продукти, но такива, които са близки до пазара. В такава среда „студентите стават потребители, колежите се превръщат в доставчици, изследванията се комерсиализират в приложни области, … а висшите училища стават предприемачески институции" (Chait, 2002).

Примерите за различни форми и прояви на академичен капитализъм са много (Bullard):

- Разширява се аутсорсването на административни услуги.
- Наблюдава се нарастване на заети на непълен работен ден преподаватели (part-time faculty).
- Прилагат се гъвкави модели за вътрешно финансиране.
- Променят се академичните стандарти в обучението.
- Нарастват връзките с бизнеса, като в същото време учебни дисциплини и програми, които не са пазарно ориентирани, биват елиминирани. В този смисъл промените в учебните програми са пазарно, а не академично детерминирани.
- Все повече нараства вътрешната и външна конкуренция за грантове за изследвания, обучение, консултиране, разработване на курсове и др.
- В някои университети се създават spin-off или други форми на предприемачески обединения с участието на университетите – например за продажби на стоки с университетско лого и спортни принадлежности, за реализиране на студентски предприемачески идеи с участието на преподаватели и т.н.
- Нараства все повече т.нар. студентски консюмеризъм. Този термин е въведен от Дейвид Рийзман (Riesman, 1980) още през 80-те години на 20 век, когато университетите в САЩ за първ път се изправят пред нарастваща конкуренция и променени правила на търсенето на образователни услуги, а студентите консуматори и техните нужди и желания стават основен двигател в икономикса на висшето образование. Днес студентите оценяват далеч по-критично целия набор от услуги още от влизането си в университета, дори още на етап кандидатстване. Те имат на разположение много повече алтернативи за избор на висши училища, които предлагат близки по стойност обучителни услуги. Така студентите стават една от най-силните и овластени заинтересовани страни и упражняват мощно влияние върху развитието на сектор „Висше образование" в много страни.

Голяма част от гореизброените форми на проява на академичния капитализъм вече се наблюдават и в България. Това с особена сила се отнася за конкуренцията за субсидии за обучение, в грантовото финансиране, промените в учебните програми и т.н. Няколко университета обявиха публично проблемите си с недостиг на финансиране. В този смисъл академичният капитализъм навлиза в България. Въпрос на време е процесът да се развие в още по-голяма дълбочина и да окаже своето въздействие върху участниците в сектор „Висше образование". Добре би било да бъдем подготвени за това и да знаем какви по-точно са заплахите и възможностите пред нас.

4. ОРГАНИЗАЦИОННИ ПРОМЕНИ ВЪВ ВИСШИТЕ УЧИЛИЩА

Според Слотър и Лесли академичният капитализъм преструктурира висшето образование и промотира съществени организационни промени във висшите училища (Slaughter, S. and Leslie, 1997). В тях се обръща много по-голямо внимание на разпределението на вътрешните ресурси, на организацията на департаментите, персоналът се диференцира според това дали преподава или прави изследвания. Намалява броят на водените дисциплини. Преподавателите стават „академични капиталисти", които имат предприемаческо поведение. Те се занимават с контрактуване на договори, защитават патенти, интелектуални права, основават и участват в spin-off компании, които генерират приходи и т.н.

Превръщането на един университет в предприемачески зависи до голяма степен поне от две групи фактори:

Първият е областта на висше образование, в която той е специализиран и осигурява образователни услуги. Висшите училища по изкуствата или свързани със социалните науки, например, е трудно да предприемат каквито и да било мерки за комерсиализация и връзка с бизнеса. В същото време изследванията, които извършват те, са от не по-малко значение за развитието на обществото, но не толкова и не винаги в предприемачески контекст.

Както твърди Янг, „тези учени, които правят политически непопулярни проекти в хуманитарните и социалните науки, могат да се окажат във все по-уязвима позиция, тъй като средствата за изследвания се разпределят по нови критерии …" (Young, 2005, p.4).

Вторият фактор, от който зависи комерсиалния успех на едно висше училище, е местната икономика и предприемаческата активност на локално и регионално равнище.

Като стари организационни структури, университетите са възникнали през годините и са се локализирали под влияние на различни фактори, някои от които вече са се променили драстично. Изменя се географската локализация на цели индустрии и профилът на редица региони. В резултат на това университетите не винаги са тясно свързани с потребностите на местния бизнес – както от обучени кадри, така и от научни изследвания и иновации. Това отдалечава академичните институции от местните потребности и ги прави

автономен играч като доставчик на образователни, изследователски и консултантски услуги. В определени ситуации, университетите могат да са дори доставчик на услуги с глобален характер, а не толкова с регионален или локален.

Деана Билард (Bullard) прави изследване на нагласата и поведението на академични преподаватели в областта на социалните науки по отношение на академичния капитализъм и неговото влияние върху бъдещето на университетите. Проучванията са направени в три университета във Флорида, САЩ, с 37 преподаватели по социология, криминология и икономика. Методът на изследване е полуструктурирани интервюта, проведени през периода март – юли 2006. Резултатите показват, че академичният капитализъм сред социалните науки се приема по-скоро като възможност за грантово финансиране и изключва технологичен трансфер или разработване на патенти. Грантовото финансиране обаче е спорадично, с маргинално значение. Академичният капитализъм за социалните науки е по-скоро пазар на идеи, насочени към позитивна социална промяна, а не с икономическа възвращаемост. Предприемачеството сред преподаватели и изследователи от социалните науки е слабо изразено. Моделите на управление на факултети по социални науки почти не се променят.

Въпреки това респондентите на проучването се чувстват горди в своята роля на традиционни академични преподаватели. Те са мотивирани да работят за избраните от тях каузи, въпреки факта, че не са така високо заплатени както колегите им от инженерните науки, медицината и др.

По-сериозният извод е, че академичният капитализъм не заменя традиционната академична култура, въпреки, че ключова за университетските модели на управление остава теорията за зависимостта от ресурсите.

Като цяло академичният капитализъм е феномен, който се разпространява неравномерно сред университетите. Ако при някои той става основен източник на приходи и дори създава заетост, сред други е периферен източник на средства и не налага съществени организационни и функционални промени. В този смисъл той не е универсален и ефектите от него следва да се прогнозират и управляват диференцирано (Богданова М. , 2016).

5. КАК УНИВЕРСИТЕТИТЕ ДА ОТГОВОРЯТ НА ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВОТО?

Слотър и Лесли предлагат три начина за запазване на професионалната автономия на университетите пред лицето на академичния капитализъм (Slaughter, S. and Leslie, 1997):

- Да се провокира и ангажира персонала на университета – академичен и неакадемичен, с промените в средата, с моделите, които се налагат, и с тенденциите и бъдещите перспективи на висшето образование като цяло.
- Да се извлече най-доброто от академичния капитализъм, т.е. да се предприемат мерки за използване на всички благоприятни възможности.
- Университетът да се бори за грантово финансиране не на база на научната област, а на броя на студентите в университета, т.е. да се опитва да въздейства върху решенията на правителството за начините и размера на финансирането.

В по-широк план редица автори разглеждат въпроса за трансформацията на организации от публичния сектор през призмата на новия публичен мениджмънт (Jan-Erik, 2000) (Scott, 2003). Идеята е да се въведат стандарти от бизнес сектора при управлението на академични институции, като по този начин се подобри тяхната ефективност. Не са малко и противниците на идеята. Фроьолих смята, че ценностите на академичните институции се различават драстично от тези на бизнес организациите, при които възниква конфликт на отделни култури и респективно създава силна нагласа за съпротива в университетите (Frølich, 2004).

В този смисъл по-разумният подход е свързан с ограничено и внимателно прилагане на механизми и стимули с пазарен характер само по отношение на някои университетски дейности. Анализът може да бъде направен на база на теорията за бизнес модела (Osterwalder, 2004), при което да се потърсят онези организационни и маркетингови иновации, които биха били ефикасни и биха подобрили резултатите от дейността на организацията, без да влизат в конфликт с академичните ценности в Хумболтовия смисъл на понятието.

Кратко описание на възможните насоки за иновации в университетския бизнес модел, са представени в Табл. 1.

Всеки университет може да конкретизира индивидуалните, характерни за него елементи от различните части на бизнес модела и въз основа на потенциалните пропуснати връзки, да разработи и реализира стратегия за развитие, с конкретни програми и мерки.

В случая авторите прилагат един холистичен модел и системен подход за описание на широката гама от възможности, необходими за иновиране на университетите. Примерът е направен за икономически университети/факултети в България. Възможно е при висши училища от други направления параметрите на модела да са съвсем различни.

Например сегментът „кандидатстуденти от други страни" изисква разработване на програми за обучение на чужд език по съответните специалности, избор на канал за комуникация с потенциалните потребители, избор на начин за връзка с клиентите, формиране на цени и такси за обучението, включително и начини на плащане, подобряване на квалификацията на академичния персонал за преподаване на съответния език или за прилагане на платформи за обучение, оборудване на зали за обучение, сключване на партньорства със средни училища или с посредници, които осигуряват връзка с общности от съответната страна и т.н. Не на последно място е необходимо да бъдат определени необходимите разходи за реализиране на тези програми за обучение.

Таблица. 1. Основни елементи в университетския бизнес модел, примерни елементи

Ключови партньори	Ключови дейности	Предлагана стойност	Връзки с клиентите	Потребителски сегменти
• С университети от страната и чужбина • Със средни училища • С представители на бизнеса и/или публичния сектор – както за краткосрочни проекти, така и за стратегически, устойчиви партньорства	• Решаване на проблеми (обучение и научни изследвания, иновации) • Платформи за обучение (при масово обучение в дистанционна форма)	• Бакалавърски, магистърски, докторски програми за обучение, предлагани на български/чужд език • Програми за професионално обучение и за валидиране на професия • Програми за продължаващо обучение – специализации, курсове за преквалификация • Научноизследователски продукти и услуги – идеи за иновации, патенти и др.	• Преки – персонална подкрепа на студентите • Общност на студентите • Съвместни разработки със студенти • Персонална пряка връзка с фирми – при консултантски и изследователски дейности • Съвместни разработки с фирми (изследвания)	• Кандидатстуденти от страната • Кандидатстуденти от други страни • Специализанти, обучавани в краткосрочни и средносрочни курсове • Граждани • Публичните власти, местни заинтересовани страни, национални и международни контрагенти • Правителството – като потребител на услуга, задоволяваща висок обществен интерес • Фирми – при обучение на служители и като потребители на изследователски, консултантски и други продукти и услуги
	Ключови ресурси		**Канали**	
	• Висококвалифициран академичният състав • Учебни зали и лаборатории • Оборудване • Интелектуален капитал (патенти, бази данни и др.) • Финансов капитал		• Директни (лична комуникация) • Директни, но опосредствани чрез уеб мрежи • При научните изследвания – директни и чрез посредници (бизнес центрове, агенции за развитие и др.)	
Структура на разходите			**Парични потоци**	
• Висококачествен (и високоплатен) академичен персонал • Лаборатории и съоръжения на научни изследвания			• Еднократни (от бюджета) • Последователни плащания (от студентски такси) • Фиксирани цени • От консултантски услуги и научноизследователски проекти	

Източник: Адаптирано от авторите по модела на Alexander Osterwalder (2004). The Business Model Ontology - A Proposition In A Design Science Approach. PhD thesis University of Lausanne.

Още повече са възможностите, когато се разгледат научноизследователските функции на университетите като източник на иновации и идеи за решаване на проблеми на бизнеса или публичния сектор.

Увеличаването на административните дейности в университетите, свързани с търсене на източници за финансиране, търсене на партньори, разработване на проекти, администриране на тези проекти, работа по

обществени поръчки и т.н. води до необходимостта да се преосмислят ангажиментите, декларирани в длъжностните характеристики на преподавателите и да се включат нови такива. „Чистата” преподавателска и изследователска работа отстъпва и все повече се отваря прозорец и необходимост от изпълнение на други, неприсъщи до момента функции.

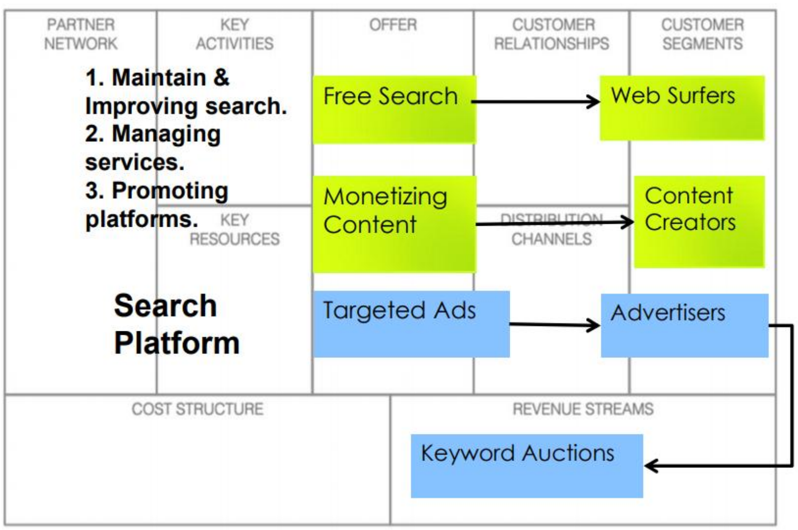
Това променя коренно и изискванията към компетенциите на преподавателите. Освен класическите умения, като академично писане и представяне на идеи, разработване на концепции, разработване на учебни материали, фасилитиране, страст към науката, свързване на теорията с практиката, на тях им се налага все повече да поддържат широка мрежа от контакти не само с партньори от сродни академични колегии, но и с представители на бизнеса и публичния сектор. Преподавателите трябва да бъдат добри консултанти, да имат добра диагностична компетентност, да работят в екип, на управляват проекти, да водят успешно преговори, да са склонни да поемат рискове, да вземат решения, да са рационални, да са креативни в прагматичен аспект и т.н.

Ето защо една от стъпките, която следва да бъде предприета, е свързана и с обучението на изследователи, а в по-широк план и с разработване на цялостна програма с мерки за промяна на организационната култура, насочена към среда за стимулиране на предприемачески инициативи.

Не на последно място стои въпросът за интегрираност на отделните части на бизнес модела. Така например оборудването (технологиите) следва да е оперативно съвместимо и да съответства на стратегическата научна програма на висшите училища. Това от своя страна е свързано с паричните потоци, ключовите партньори и т.н. (в разходната част), но пък е с потенциал да донесе добавена стойност на университета.

Като цяло именно интегрираността е това, което прави модела работещ. По тази причина (Osterwalder, Pigneur, 2019) доразвиват идеята си, като правят няколко варианта на бизнес модел.

На Фиг. 1 е представен бизнес модела на Google. Той е избран, тъй като дава представа за бизнес, при който оригиналният бизнес модел е модифициран. Както се вижда, някои от клетките са обединени, тъй като нямат стойност в модела. Самият Google е една огромна мрежа от ключови партньори, така че в тази част (засега) очевидно няма какво да се надгражда.

Фиг. 1. Бизнес модел на Google.
Източник: Alexander Osterwalder, Yves Pigneur
https://web.wlu.ca/sbe/bu111/cm/files/www/1.2_-_Business_Models.pdf

Моделите на компаниите за краудсорсинг, краудфандинг, съвместно споделяне (Sharing economy) също са важни за университетите и могат да допринесат с нови идеи за това как да се построи най-успешният бизнес модел, тъй като набирането на средства е една от ключовите дейности в университетите, а peer-to-peer sharing е базов принцип при оценката на научните изследвания.

6. ВМЕСТО ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В условията на липсващи държавни интервенции и при недостатъчния капацитет на университетите да се реформират, съществува реална опасност да бъдат нанесени сериозни вреди на висшето образование и да се наруши неговия дългогодишен имидж, и дори да се измени културната роля, която играят университетите за развитието на обществото. Очерталите се негативни тенденции в начините на финансиране обаче, в съчетание с други фактори, като депопулация на населението, особено за страни, като България, поставят висшите училище все повече в условия да търсят алтернативни форми за приходи и за преструктуриране на разходите си. Дори и да не приемат философията на академичния капитализъм, тя бавно и сигурно навлиза като начин на поведение на всички играчи в сектор „Висше образование". Отделните университети обогатяват портфолиото си от програми в търсене на по-голяма атрактивност на обучението, разширяват и най-вече задълбочават сътрудничеството си с представители на бизнеса и публичния сектор, когато това е възможно. Голяма част от тях действат „на сляпо" в процеса на този преход, тъй като не се чувстват подготвени за трансформацията. Същото се отнася и за отделните преподаватели. Тези, които имат предприемаческа нагласа, успяват да реализират своите активи по най-добрия начин. Останалите биват все повече изтласквани встрани чрез различни финансови и нефинансови инструменти. Бизнесът в по-голямата си част не осъзнава значимостта на трансформацията във висшето образование и пропуска ползи от този когнитивен недостиг. Правителствата се опитват да овладеят процеса и да го насочват и стимулират, но поне в България, това се осъществява бавно, в условията на непрозрачни и тромави процедури, с неподготвени участници.

Вероятно повечето университети в България нямат разписан бизнес модел, но дори и това да е така – те имат такъв. Важно е да се осмислят както елементите, така и връзките между тях и какво следва да се промени.

Съществува реална опасност мерките както на макро, така и на микро ниво да закъснеят и процесите да протичат в още по-голям хаос, изходът от който едва ли ще бъде благоприятен за заинтересованите страни.

ЛИТЕРАТУРА

Osterwalder, Alexander, Pigneur, Yves (н.д.). (2019). Извлечено от https://web.wlu.ca/sbe/bu111/cm/files/www/1.2_-_Business_Models.pdf,

Anderson, R. D. (2004). European Universities from the Enlightenment to 1914. Oxford.

Bullard, D. B. (н.д.). Academic Capitalism in the Social Sciences: Faculty Responses to the Entrepreneurial University, Graduate thesis and dissertation.

Chait, R. P. (2002). The Questions of Tenure. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Etzkowitz, H. and Leydesdorff, L. (1998). The endless transition: A triple helix of universityindustry-government relations. Minerva, 36, 203-288.

Etzkowitz, H. (2000). Tech transfer, incubators probed at triple helix III. . Research Technology Management, 43(6): 4.

Frølich, N. (2004). New Public Management in Norwegian Universities. 1the Euredocs conference. Paris. Извлечено от http://euredocs.sciences-po.fr/en/conference/2004/nicoline_frolich.pdf

Gospodinov, Y. (2012). Problems of Regional and Municipal policy in Bulgaria's EU Membership. Tsenov Publishing.

Jan-Erik, L. (2000). New Public Management. London: Routledge.

Kern, H. (н.д.). Humboldtian education ideal. Извлечено от http://www.donau-uni.ac.at/imperia/md/content/alumni-club/vortrag_kern_varna.pdf.

OECD. (1996). The Knowledge-based Economy,. Paris. Извлечено от http://www.oecd.org/sti/sci-tech/1913021.pdf

Olssen, M., Michael A. Peters. (2005). Neoliberalism, higher education and the knowledge economy: from the free market to knowledge capitalism. Journal of Education Policy, Vol. 20, No. 3, стр. 313-345.

Osterwalder, A. (2004). The Business Model Ontology - A Proposition In A Design Science Approach. PhD thesis University of Lausanne.

Parashkevova, E. (2012). The Concept of KM - an opportunity to better the qyality of the Processes in Oranizations. Round Table : Proceedinds, The Strateic Planning in the Knowlede Economy. Svishtov: Tsenov Publishing.

Riesman, D. (1980). On Higher Education: The Academic Enterprise in an Era of Rising Student Consumerism. San Francisco Jossey-Bass. Извлечено от cited in http://pubs.acs.org/doi/pdf/10.1021/ed058p751

Rüegg, W. (2004). A History of the University in Europe: Volume 3, Universities in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries. Cambridge University Press .

Scott, W. R. (2003). Organizations: rational, natural and open systems. . New York: Prentice Hall.

Slaughter, S. and Leslie. (1997). Academic capitalism: Politics, policies, and the entrepreneurial university. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press.

Universities Worldwide. (2016). Извлечено от http://univ.cc/

Young, C. (2005)Academic capitalism in a public ivy. A Journal for Academic Labor, 2(1), 1-8. Извлечено от http://www.workplace-gsc.com/workplace2-1/young.html

Богданова, М. (2016). Академичният капитализъм и предизвикателствата пред университетите (Akademichniyat kapitalizŭm i predizvikatelstvata pred universitetite). Годишна университетска научна конференция : Научно направление "Социални, стопански и правни науки"(Godishna universitetska nauchna konferentsiya: Nauchno napravlenie "Sotsialni, stopanski i pravni nauki") (стр. 147-156). Велико Търново (Veliko Tŭrnovo): НВУ - Изд. комплекс (NVU - Izd. kompleks).

Богданова, М. (2019). Системи за управление на знанието в организациите от публичния сектор (Sistemi za upravlenie na znanieto v organizatsiite ot publichniya sektor). Извлечено от https://www.ipa.government.bg/sites/default/files/dokladi_na_lektori_plovdiv_2019.pdf.

OPPORTUNITIES FOR STARTING ENTREPRENEURIAL ACTIVITY IN RURAL AREAS IN MUNICIPALITY OF GEVGELIJA

Maria Magdicheva-Shopova
Faculty of Tourism and Business Logistics, Goce Delcev University - Stip, Republic of Macedonia
marija.magdinceva@ugd.edu.mk

Abstract: Global and modern economic trends are driving businesses to continually discover new opportunities for economic growth and maximize the utilization of resources. In this regard, tourism is an area with the potential to stimulate economic development which has a major role in creating business activities, starting entrepreneurial activity and achieving business results. The new concept of tourism as a carrier of economic development reaffirms the concept of rural tourism as a significant economic potential. The need's of modern tourists related with the temporary leaving of the opportunities by urban areas initiates the development of rural tourism. In another side rural tourism encourages the development of rural areas and utilization the possibilities of interaction between the local population and tourists.

The subject of the research in this paper is to understand the importance and impact of the entrepreneurial initiative in the development of rural tourism on the Municipality of Gevgelija.

The theoretical part in this paper gives an overview of the definition and characteristics of rural tourism and geographical description of the rural areas located on the territory of the Municipality of Gevgelija. In addition, were analyzed the opportunities of this region for starting entrepreneurial activity in the field of rural tourism or entrepreneurship in rural areas. Entrepreneurship in the rural areas is perceived by expressing interest in starting entrepreneurial activity, exploiting the opportunities and entrepreneurial skills of the local population, thereby improving the quality of life of the local population and rural areas.

Municipality of Gevgelija have great potential for development of rural tourism, by utilizing the natural location and combining different ways in creating tourist offer. Natural beauties, clean environment, manifestations, traditional food, hospitality and local resources are prerequisites for harnessing the potential of this region. Encouraging the local population to start an entrepreneurial activity is a prerequisite for the development of rural tourism. The entrepreneurial concept of the behavior of individuals and businesses initiates the development and creation of an appropriate tourism offer according to the needs of tourists. The analysis and research will confirm the basic hypothesis that the entrepreneurial initiative and rural entrepreneurs are the engines of the development of rural tourism, thus concluding this paper will provide recommendations for exploiting opportunities and encouraging local businesses to start up the business.

Keywords: Entrepreneurial Initiative, Rural Environment, Rural Tourism, Innovation

МОЖНОСТИ ЗА ЗАПОЧНУВАЊЕ СО ПРЕТПРИЕМНИЧКА АКТИВНОСТ ВО РУРАЛНИТЕ СРЕДИНИ ВО ОПШТИНА ГЕВГЕЛИЈА

Марија Магдинчева-Шопова
Факултет за туризам и бизнис логистика, Универзитет Гоце Делчев – Штип, Република Македонија, marija.magdinceva@ugd.edu.mk

Апстракт: Глобалните движења и современите економски текови ги насочуваат деловните субјекти кон постојано откривање на нови можности за економски развој и максимално искористување на ресурсите. Во таа насока туризмот претставува област со потенцијал за поттикнување на економскиот развој кој има голема улога во креирањето на бизнис активности, започнување со претприемничка активност, и остварување на деловни резултати. Новата концепција за туризмот како носител на стопанскиот развој го реафирмира концептот на руралниот туризам како значаен економски потенцијал. Потребата на современите туристи која се поврзува со привремно напуштање на можностите кои ги нудат урбаните средини иницира развој на руралниот туризам. Од друга страна пак, преку руралниот туризам се поттикнува развојот на руралните средини и се ставаат во функција можностите од интеракцијата помеѓу локалното население и туристите.

Предмет на истражување во овој труд се состои во согледување на значењето и влијанието на претприемничката иницијатива во развојот на руралниот туризам на подрачјето на Општина Гевгелија.

Во теоретскиот дел даден е приказ на дефинирањето и карактеристиките на руралниот туризам како и географски опис на местоположбата на руралните средини кои се наоѓаат на подрачјето на Општина Гевгелија. При тоа анализирани се можностите на потенцираниот регион за започнување со претприемничка активност во областа на руралниот туризам односно претприемништвото во руралните средини. Претприемништвото во руралните средини се согледува преку изразување на интерес за започнување со претприемничка активност,искористување на можнсотите и претприемачките вештини на локалното население со што се овозможува подобрување на квалитетот на животот на локалното население и руралните средини.

Општина Гевгелија конкретно населените места има огромен потенцијал за развој на руралниот туризмот, преку искористување на природната местоположба и комбинација на различните начини во креирање на туристичка понуда. Природните убавини, чистата околина, манифестации,традиционалната храна, гостопримството и локалните ресурси, претставуваат предуслови за искористување на потенцијалите на овој регион. Поттикнувањето на локалното население за започнување со претпримничка активност претставува услов за развој на руралниот туризам. Претприемничкиот концепт на однесување на поединците и претпријатијата иницира развој и создавање на соодветна туристичка понуда според потребите на туристите. Преку спроведената анализа и истражување ќе биде потврдена основната хипотеза дека претпримничката иницијатива и руралните претприемачи претставуваат поттикнувачи и носители на развојот на руралниот туризам, поради што во заклучокот од трудот ќе бидат дадени препораки за искористување на можностите и поттикнување на локалното население за започнување со бизнис.

Клучни зборови: претприемничка иницијатива, рурални средини, рурален туризам, иновативност

1. ВОВЕД

Туризмот претставува област која што го поттикнува економскиот развој. Според специфичноста на понудата и големината на побарувачката туризмот се дели на масовен и алтернативен.[16] Глобализациските и развојните процеси предизвикуваат промени во секој сегмент од работењето вклучително и областа на туризмот. Руралниот туризам има значајно влијание во развојот на туризмот,бидејќи нуди бројни деловни можности и отварање на работни места, но исто така и поради тоа што овозможува остварување на целите во економскиот развој.

Показателите кои ја потврдуваат развјната компонента на туризмот имаат големо влијание на процесот на формирањето на специјализирани претпријатија во областа на руралниот туризам. Привлечноста и потребата за бегство од динамичниот живот и работа придонесува луѓето да ги избираат руралните средини како место за идеален одмор.Развојот на руралниот туризмот се поврзува со промовирање на можности за развој на руралните форми на туризам преку подобрување на квалитетот на живот во руралните средини, инфраструктурно подобрување, унапредување на работата на претпријатијата и зголемување на грижата за заштита на животната средина. Истражувањата за претприемништвото може да се класифицираат на следните четири принципи:економски пристап, психолошки пристап, општествено-културолошки пристап и менаџерски пристап.[17]

Општина Гевгелија и населените места кои се наоѓаат на подрачјето на Општина Гевгелија има огромен потенцијал за развој на туризмот а посебно на руралниот туризам. Преку започнување со претприемничка активност се овозможува иискористување на можностите и потенцијалните на населените места како и отстарнување на евентуалните ограничувања за развојот на руралниот туризам на подрачјето на Општина Гевгелија. Руралниот туризам како алтернативна форма за развој на туризмот преку искористување на расположливите потенцијали придонесува за остварување на повеќе мултипликативни ефекти на локално и национално ниво. Од аспект на финансиската позиционираност, руралните средини се карактеризираат со понизок просечен приход по глава на жител и не доволно развиени услуги од една страна и поголеми природни вредности соодветни за одмор и рекреација, кои се привлечни за туристите.[18] Природните убавини, чистата околина исполнета со езера, планини, водопади, термални води, етно-села, манастири, како и локалните манифестации, традиционална храна и гостопримството претставуваат предуслови за

[16] Методијески Д., АцковскаМ., Петровска Ангеловска Н.,Филипоски О., Еко туризам, Штип, 2017,стр.20

[17] Петровиќ Ж.,Цвијановиќ Д., и Вукотиќ С., Предузетничка ориентација малих предузеча у Србији, Институт пољопривреде-Белград, ДИС Публик ДОО,Белград, 2014, стр.9-13

[18] Магдинчева-Шопова М., Петроска-Анѓеловска Н. И Таковска ,*Possibilities for financing Small and Medium Enterprises in the field of rural tourism in Southeastern region of the Republic of Macedonia,* International Journal Knowledge, 22.1. ISSN 1857-92,2018, pp.229-235

формирање на оригинална туристичка понуда во овој сектор. Претприемничката иницијатива и претприемништвото придонесува за развој на руралниот туризам во Општина Гевгелија и унапредување на визуелниот впечаток за руралните средини преку инфраструктурно опремување и поттикнување на севкупниот развој и враќање на населението во руралните средини. Претприемничката активност зависи од видот на претпријатието.[19] Локалното население или поединецот претставува носител на претприемничките активности. Поединците кои се носители на активностите се нарекуваат претприемачи а нивното однесување најчесто подразбира активности кои вклучуваат иновативност, проактивност и насоченост кон ризик при искористување на деловните можности.[20] Преку искористување на можностите и претприемачките вештини на локалното население се овозможува подобрување на квалитетот на живот на населението во руралните средини

Претприемачот ја креира стратегијата за работа и имплементира пазарни принципи за подобрување на работните активности[21].

2. ОПИС НА ОПШТИНА ГЕВГЕЛИЈА И НАСЕЛЕНИТЕ МЕСТА

Општина Гевгелија има мошне поволна геопрометна, геостопанска и геотуристичка положба што се манифестира преку самата лоцираност и распространетост на Општината, Вардарската оска, која се надоврзува кон југ со Република Грција и на север со Република Србија, со што Општина Гевгелија е поврзана со Балканот и Европа. Општина Гевгелија се наоѓа на надморска височина од 64 м, непосредно на самата граница со Република Грција, ина најјуѓниот дел од државата, на површина од 485 км2. Според официјално објавените податоци, на подрачјето на Општина Гевгелија живеат 22.988 жители,[22] од кои околу 15.685 жители на подрачјето на Општина Гевгелија а останатите околу 7300 жители во населените места кои се наоѓаат на подрачјето на Општина Гевгелија: Мрзенци, Негорци, Прдејци, Миравци, Давидово, Милетково, Смоквица, Прдејци, Петрово, Габрово, Кованец, Серменин, Моин, Конско, Ново Конско и Хума.

Официјалните податоци укажуваат на тоа дека 46% од вкупното население на Општина Гевгелија живее во населените места Мрзенци, Негорци, Прдејци, Миравци, Давидово, Милетково, Смоквица, Прдејци, Петрово, Габрово, Кованец, Серменин, Моин, Конско, Ново Конско и Хума.

Евидентниот процес на намалување на земјоделското производство и депопулација на руралните подрачја за живеење како резултат на миграционите процеси кон градот, претприемништвото и иницијативите на локалното население овозможуваат развој на руралниот туризам како еден од можните фактори за ревитализација на рурлните подрачја од секој аспект, демографски, економски но и како фактор за зачувување на руралната традиција и вековната култура на живеење и егзистенција на руралните средини.

Низ територијата на општина Гевгелија минува примарната оска на развојот која се протега по Вардарската долина во правец север-југ и претставува дел од коридорот 10 а близината на Солунското пристаниште претставува значајна компаративна предност. Подрачјето на општината Гевгелија се простира на дел од сливот на долниот тек на реката Вардар која претставува најзначаен водотек кој ги дренира површинските и подземните води.

За општината посебно интересно е пробивањето на сообраќајниот правец кон западниот дел на Републиката, на линија Кожуф - Мариово - Пелагонија, како дел од кружната туристичка магистрала низ Македонија. Шумскиот пат преку Пољана овозможува сообраќајно поврзување на оваа општина со општина Кавадарци и можност за искористување на потенцијалите на руралните населени места кои се наоѓаат на ова подрачје. Природните потенцијали на овие рурални средини, живописните пејсажни и шумски предели, надополнети со поволната геопрометна положба, климатските и вегетациските карактеристики, можностите за лов и

---

[19] Цвијановиќ Д., Аничиќ Ј и Вукотиќ С.., Предузетништво младих и жена у Србији- Туризам као изазов, Факултет за хотелијерство и туризам-Врњачка бања, Универзитет во Крагујевац,стр.217-220, 2018, стр.16-25

[20] Петровиќ Ж.,Цвијановиќ Д., и Вукотиќ С., Предузетничка ориентација малих предузеча у Србији, Институт пољопривреде-Белград, ДИС Публик ДОО,Белград, 2014, стр.9-13

[21] Магдинчева-Шопова М, Постолов К. и Еленов Р. 2017) *The modern entrepreneurship in the process of modern tourism development in the Republic of Macedonia and municipality of Gevgelija. F*irst Internattional Scientific Conference, ISCTBL, Faculty of Tourism and Bisiness Logistics - Gevgelija, Macedonija. ISSN 978-608-244-465-9

[22] www.opstinagevgelija.gov.mk

риболов, термоминералнате води во Негорските бањи и локалитетот Смоквица, претставуваат основа за развој на руралниот туризам.

3. РУРАЛЕН ТУРИЗАМ-ДЕФИНИРАЊЕ И КАРАКТЕРИСТИКИ

Руралниот туризам има значајно влијание во развојот на туризмот,бидејќи нуди бројни деловни можности и отварање на работни места, но исто така и поради тоа што овозможува остварување на целите во економскиот развој. Споре дефиницијата на Европска Унија, руралниот туризам претставува алтернативна форма на развој на туризмот кој ги опфаќа сите активности во руралното подрачје а не само активности од областа на агро-туризмот и фармерскиот туризам. Овој вид на туризам обезбедува оригинални можности за локален економски развој и вработените во сите туристички капацитети поврзани со конкретната руралнаобласт, природа и искористувањето на можностите кои ги нудат руралните средини. Како алтернативна форма на туризмот, руралнито туризам е е насочен кон помали по обем сместувачки капацитети, изразено учество на локалната заедница, искористување на социјалните и културните вредности на конкретното подрачје и интеракција меѓу локалните жители и туристите.

Во стручната литература која ја обработува оваа област се среќават голем број на дефиниции и објаснувања за тоа што претставува руралниот туризам Основни карактеристики на руралниот туризам се поврзуваат со чистата и мирна животна средина, отсуство на гласност и бука, здрава животна средина, домашна-традиционална храна, блиски комуникациски односи со домаќините односно сопствениците на туристичките објекти и запознавање со т.н. рурални или селски работи.

Оваа форма на туризам генерира огромно влијание на локалната економија и социо-културните аспекти на руралните области од една страна и можности за населението кое што живее во тие области од друга страна.[23]

Важноста на руралниот туризам се состои во изразената интеракција помеѓу земјоделското производство, производството на традиционални производи, промовирање на традицијата, и традиционалните гастрономски и туристички услуги со искористување на постоечките ресурси во руралните средини. Оваа форма на алтернативен туризам е поврзана со природните, социјалните и општествените вредности и овозможува голема поврзаност помеѓу и домаќините односно претпријатијата кои ги нудат т.н. "рурални" туристички услуги и гостите. Руралниот туризам претставува олицетворение на руралнит живот, уметноста, културата и наследството на руралните средини.[24]

4. МЕТОДОЛОГИЈА НА ИСТРАЖУВАЊЕТО

Значењето и влијанието на претприемничката иницијатива во развојот на руралниот туризам на подрачјето на Општина Гевгелија се согледува преку спроведеното практично истражување за тоа дали локалното население кое живее на подрачјето на Општина Гевгелија е мотивирано да започне со претприемничка активност во областа на руралниот туризам, дали имаат сопствена идеја и дали имаат потреба од поддршка во реализација на идејата и каков вид на поддршка

за поттикнување на развојот на руралниот туризам. Практичното истражување е спроведено со примена на методот на анкетен прашалник, кој од соджински аспект се состои од 5 тематски прашања. Истражувањето беше спроведено кај 75 индивидуални лица кои живеат во населените места на подрачјето на Општина Гевгелија: Мрзенци, Негорци, Прдејци, Миравци, Давидово, Милетково, Смоквица, Прдејци, Петрово,Габрово,Кованец,Серменин, Моин, Конско, Ново Конско и Хума.

во периодот од 01.07.2018г. до 31.12.2018година. Од анкетираните 75 лица, 70 испитаници покажаа интерес и одговорија на прашањата од анкетниот прашалник.

5. РЕЗУЛТАТИ ОД ИСТРАЖУВАЊЕТО

Врз основа на спроведеното истражување и вкупниот број на добиени опсервации на секое прашање се констатира дека анкетниот прашалник кој беше предмет на испитување е одговорен од страна на 70 испитаници кои покажаа интерес и активно учествуваа во истражувањето.

Според добиените одговори на секое прашање, се констатира дека на првото прашање - Дали размислувате за започнување со претприемничка активност во областа на руралниот туризам?, поголемиот дел од

---

[23] Kim, H., Woo, E., Uysal, M."Tourism experience and quality of life among eldery tourists", Tourism Management, Vol. 46, pp. 465–476, 2015

[24] Krishnakhi C., Papiya D. and Patgiri S.,Rural Tourism of North East India Prospects and Challenges, Journal of Humanities and Social Science, Volume 23, Issue 2, 2018

испитанниците се изјаснија позитивно, односно 55 испитаници се изјаснија дека сакаат да започнат сопствен бизнис и се обидуваат да бидат информирани за овој вид на бизнис.

На прашањето- Која област од руралниот туризам има најголем потенцијал за раст и развој? (земјоделство, сточарство, гастрономија, градинарство, лозарство, резбарство и сл.), поголемиот број испитаници или 58 испитаници се изјаснија дека сакаат да започнат со претприемничка активност во областа на традиционалната гастрономија а останатите 12 испитаници во областа на лозарството.

На третото прашање-Дали имате потреба од поддршка во реализацијата на Вашата претприемничка идеја?, речиси сите испитаници одговорија позитивно односно дека без поддршка не можат да започнат со реализација на претприемничката идеја.

На следното прашање кое гласи-Каков вид на поддршка е неопходен за реализација на претприемничакта идеја?,(финанскиска подршка, советодавна подршка, едукативна подршка, потреба од вработени со соосдветно искуство и сл) поголемиот број од испитаниците или 62 испитаника одговорија дека имаат потреба од финансиска поддршка а 8 испитаника сметаат дека имаат потреба од советодавна поддршка.

На прашањето – Дали сметате дека Општина Гевгелија го поттикнува развојот на руралниот туризам?, речиси сите 70 испитаници сметаат дека институциите на локално ниво не вложуваат доволно средства и сметаат дека се потребни соодветни програми за поттикнување на развојот на руралниот туризам.

6. **ЗАКЛУЧНИ СОГЛЕДУВАЊА**

Претприемништвото претставува процес за откривање на нови можности со истовремено преземање ризик во граници на расположливите ресурси и средства. Од друга страна пак претприемачот е личност која со вложува личниот капацитет и интегритет за откривање на нови можности со рационално искористување на расположливите ресурси. Со својата способност за откривање на можности претприемачот создава промени кои се движечка сила на општеството. Претприемачот е во постојана потрага по промени, а неговата способност за креација, идеја и иновација е од големо значење за економски раст и развој.

Претприемачот е способен на различен начин да ги искористи расположливите ресурси, да ги открие можностите онаму каде што другите не можат да ги видат и да воведе нов начин на организирање на работните активности.

Преку сознанијата добиени од истражувањето спроведено во рами на овој труд како и врз основа на теоретската анализа се констатира дека Општина Гевгелија има големи можности и потенцијал за развој на руралниот туризам преку поттикнување на локалното население за започнување со претприемничка активност. Добиените резултати од спроведеното истражување ја потврдуваат поставената хипотеза дека преку претпримничката иницијатива и руралното претприемништво се поттикнува развојот на руралниот туризам. Исто така резултатите од истражувањето укажуваат на тоа дека локалното население сака да започне со претприемничка активност во областа на руралниот туризам и има потреба од финансиска и едукативна поддршка, како и поголема поддршка од страна на локалните институции за поттикнување на развојот и промоција на руралното претприемништво. Афирмацијата на претприемништвото може да биде добар почеток на напредна и прагматична трансформација кон економски развиениот свет.[25] Преку искористување на можностите ќе се придонесе за создавање на нови бизниси, нови работни места и креирање на соодветна туристичка понуда. Од друга страна пак се позитивните ефекти од развојот на руралниот туризам: зголемување на вработеноста на локалното население и дополнителен приход за селските домаќинства,развој на производната и сулужна дејност, намалување на миграцијата село-град како и заштита и одржуавње на природната средина и културното наследство. [26]

ЛИТЕРАТУРА

Аниќиќ Ј.,Вукотиќ С. И Тодориќ Ј.,(2016) Economic-geograficl and regional context of entrepreneurship in Serbia, *Journal of the Gografical Institute Jovan Cvijik,* Белград, 66(1),125-142

Магдинчева-Шопова М., Петроска-Анѓеловска Н. и Таковска М, (2018)*Possibilities for financing Smal and Medium Enterprises in the field of rural tourism in Southeastern region of the Republic of Macedonia, International Journal Knowledge*, 22.1.1857-92,2018, pp.229-235

[25] Аниќиќ Ј.,Вукотиќ С. и Тодориќ Ј., Economic-geograficl and regional context of entrepreneurship in Serbia, *Journal of the Gografical Institute Jovan Cvijik,* Белград, 66(1),2016, стр.125-142

[26] Цвијановиќ Д. и Ружиќ П., *Рурален туризам*, Факултет за хотелијерство и туризам-Врњачка бања, Универзитет во Крагујевац,стр.217-220, 2017

Магдинчева-Шопова М, Постолов К. и Еленов Р. (2017) *The modern entrepreneurship in the process of modern tourism development in the Republic of Macedonia and municipality of Gevgelija.* First Internattional Scientific Conference, ISCTBL, Faculty of Tourism and Bisiness Logistics - Gevgelija, Macedonija. ISSN 978-608-244-465-9

Методијески Д., АцковскаМ., Петровска Ангеловска Н.,Филипоски О.(2017) *Еко туризам*, Штип,

Kim, H., Woo, E., Uysal, M. (2015), *"Tourism experience and quality of life among eldery tourists,"* Tourism Management, Vol. 46, 465–476.

Krishnakhi C., Papiya D. and Patgiri S., (2018) Rural Tourism of North East India Prospects and Challenges*, Journal of Humanities and Social Science,* Volume 23, Issue 2,

Петровиќ Ж.,Цвијановиќ Д., и Вукотиќ С., (2014) *Предузетничка ориентација малих предузеча у Србији*, Институт пољопривреде-Белград, ДИС Публик ДОО,Белград, .9-13

Цвијановиќ Д. и Ружиќ П.,(2017) *Рурален туризам*, Факултет за хотелијерство и туризам-Врњачка бања, Униврзитет во Крагујевац,217-220

Цвијановиќ Д., Аничиќ Ј и Вукотиќ С..,(2018) Предузетништво младих и жена у Србији- Туризам као изазов, Факултет за хотелијерство и туризам-Врњачка бања, Униврзитет во Крагујевац,16-25

www.opstinagevgelija.gov.mk

TYPOLOGY OF CORRUPTION IN PUBLIC PROCUREMENT

Mersad Mujević
Public Procurement Administration of Montenegro, mersadm@t-com.me

Abstract: Public procurement, and if by title most of it is public, leaves an impressive marginal gray area in the work of the state administration, the areas left more or less individually controlled by the private sector and the state administration.
However, the perception of the public as well as of many participants in the process is "something dubious in the procurement contract".
Implementing an efficient and effective public procurement system based on transparency, competition and integrity is not a simple matter. A procurement system with very low levels of transparency and lack of competition was a great opportunity for corruption and it is therefore very important to raise awareness in order to achieve the defective activities that these shipments are suitable for.
EU regulations that are purposefully designed to regulate the field of public procurement have been in existence for 40 years and are constantly being updated in the implementation of new initiatives, in particular giving the opportunity to use e-government tools. The previous Laws on Public Procurement of Montenegro have "liberated" and incorporated a large part of the "security" systems and norms that face corruption.
Keywords: public procurement, corruption, transparency, competitiveness, law

TIPOLOGIJA KORUPCIJE U JAVNIM NABAVKAMA

Mersad Mujević
Public Procurement Administration of Montenegro, mersadm@t-com.me

Abstrakt: Javna nabavka, i ako prema samom naslovu javna, u radu državne uprave ostavlja utisak marginalne sive zone, područja ostavljenog više manje individualnoj kontroli privatnog sektora i državne uprave.
Međutim, percepcija javnosti kao i mnogih učesnika u procesu je da je „nešto sumnjivo u ugovorima o javnoj nabavci“.
Sprovođenje efikasnog i efektivnog sistema javnih nabavki koji se bazira na transparentnosti, konkurenciji i integritetu nije jednostavna stvar. Sistem nabavki sa veoma niskim nivoom transparentnosti i nedostatkom konkurencije je odlična prilika za korupciju pa je stoga veoma važno podići nivo svijesti kako bi se obeshrabrile aktivnosti koje pogoduju ovoj pošasti.
Propisi EU koji su namjenski osmišljeni za regulisanje oblasti javnih nabavki, postoje već 40 godina i neprestano se dopunjavaju uvođenjem novih inicijativa, a posebno davanjem prednosti alatima e-upravljanja. Predhodni Zakoni o javnim nabavkama Crne Gore „osmislili“ su i inkorporirali veliki dio „sigurnosnih“ sistema i normi kojima se sprječava korupcija.
Ključne riječi: javne nabavke, korupcija, transparentnosr, konkurentnost, zakon

UVOD

Svi znamo da podmićivanje u javnim nabavkama ima mnogostruke negativne efekte i da dovodi do nepotrebnih ekonomskih i ponekad opasnih projekata, pa su javne nabavke, sigurno, jedna od najrizičnijih oblasti za nastanak podmićivanja i korupcije [1].
Tri su po meni glavna razloga korupcije u javnim nabavkama:
Prvi je da se u javnim nabavkama, očigledno, nalazi puno novca.
Drugi razlog zašto je to rizična oblast jeste da su javne nabavke kompleksan proces, sa mnogim, različitim protagonistima.
Treći razlog je da javne nabavke predstavljaju sektor u kojem se susrijeću dva značajna segmenta državne ekonomije – s jedne strane, javni sektor kao naručilac koji u postupku javne nabavke treba da obezbijedi da se trošenje novca poreskih obveznika vrši uz sprovođenje principa „najbolja vrijednost za novac“ i, sa druge strane, privatni sektor koji u ovom procesu, kao ponuđač, takođe ima ulogu inicijatora ekonomskog rasta. U ovom procesu, propisi o javnim nabavkama imaju složeni zadatak regulisanja načina rada, pri čemu je važno sačuvati suštinu i načela obje oblasti i doprinijeti njihovom razvoju.

Dakle, videćemo na jedan veoma jednostavan način da smo mi, posmatrači i protagonisti borbe protiv korupcije, otkrili da je korisno da se ocrta tipologija faktora rizika u javnoj nabavci koja omogućava da se sledeći put spriječi, kontroliše, i vodi borba protiv korupcije u javnoj nabavci.

1. RIZIČNI FAKTORI?

Prvi se odnosi na propise

U nekim zemljama još uvijek možemo da vidimo da i ne postoje baš neki propisi, ili da su vrlo slabi, neadekvatni. A na drugoj strani, imate kompleksno i mijenjajuće zakonodavstvo. Na primjer, u Francuskoj su se, nakon usvajanja EU Direktiva o javnim nabavkama, suočili sa tim da su za skoro četiri godine tri puta mijenjali pravila o javnim nabavkama. Usvajanjem novih EU direktiva morali su da promijene neke djelove, i Evropska Komisija baš i nije bila srećna zbog toga. Morali su da vrše i drugu promjenu pa i treću. Tokom poslednje dvije ili tri godine, postoji određena nesigurnost po pitanju propisa o javnim nabavkama, pa su mnogi akteri bili pomalo uplašeni da sprovode tendere, jer nijesu znali koja pravila treba da slijede, koje zakonodavstvo treba da slijede.

Dakle, vidimo da ako ne postoje propisi, rizično je, a ako postoji previše propisa, ili propisa koji se često mijenjaju, takođe je rizično.

<u>Drugi faktor rizika se odnosi na različite sektore</u>

Znamo da su neki sektori, kao na primjer enegetski sektor, infrastrukturni projekti, industrija oružja, zdrastvo, ranjiviji na korupciju nego drugi.

<u>Treći faktor rizika je jedan koji se odnosi na ljudske resurse</u>

Znamo da su nedostatak obučenosti, nedostatak kulture integriteta, nedostatak vladavine prava u zemlji, ili siromašan ili slab pravosudni sistem, takođe veoma bitni faktori rizika koji mogu da objasne korupciju u javnim nabavkama.

2. GDE NALAZIMO KORUPCIJU

Veoma je lako reći da se u svakom od ovih karika procesnog toka postupka javnih nabavki se možemo suočiti sa rizicima nastanka korupcije. Počinje se sa identifikacijom potreba i namjera tendera. Naručilac može da formuliše zahtjeve koji su naklonjeni određenim uslovima, određenim kompanijama. Takođe, može da ograniči pristup tržištu određenim dobavljačima.

Drugi korak, tokom same procedure nadmetanja.

Na **primjer**, imate ono što ja zovem nekompetitivnom nabavkom, nabavkom iz jednog izvora.

Dakle, u tom slučaju, imate bezbroj razloga kojima to možete da opravdate.

Na **primer**, možete reći da je to iz interesa nacionalne bezbjednosti. Takođe, možete reći da je nabavka hitna, da je u skladu sa međunarodnim ugovorom i dr. pa ne morate da imate kompetitivnu nabavku i, očigledno, u tom slučaju, imate vrlo jak rizik nastanka korupcije.

Imate takođe okvirne sporazume/ugovore u kojem su ugovori često dizajnirani za robu i usluge.

Radite to takođe da uštedite vrijeme i novac i eliminišete brojne faze nadmetanja stvaranjem ograničenog kompetitivnog nadmetanja, očigledno, još jedan rizik korupcije.

Tokom faze kada se određuje pobjednik - što zovemo dodjela ugovora - možete se takođe suočiti sa korupcijom. Nedostatak objektivnih kriterijuma za donošenje odluke, neadekvatno procjenjivanje kriterijuma, još je jedan od načina da se utiče na proces dodeljivanja ugovora.

Tokom izvršne faze mogu da se pojave novi izazovi za korupciju sa *zvaničnicima* koji prijete da će obustaviti isplatu ukoliko ne budu obeštećeni procentom iz ugovora - tako da oni ne plaćaju sve dok ne dobiju mito. U takvim slučajevima zvanično odlaganje zahvaljujući isplatama i zahvaljujući isplati mita može da izazove ozbiljne likvidacione probleme kompaniji. Dakle, mito nije na početku, već na kraju.

Javna nabavka i korupcija u javnoj nabavci se svakako mogu povezati sa drugim tipovima kriminala [2]. A oni se razlikuju i moraju biti razgraničeni. Glavna nepravilnost u javnim nabavkama je podmićivanje, ali možemo takođe da imamo i druge tipove prekršaja, npr. mito, pritisak, nezakonito okorišćavanje i dr.

Klasičniji prekršaj može da bude povezan sa mitom u javnim nabavkama kao što je pranje novca, što se učestalo javlja, jer u najosnovnijem obliku novac potreban za podmićivanje mogao bi da se sastoji samo od keša, a u ovom slučaju novac treba da se opere poslije. Imate takođe ono što se zove tajni dosluh između ponuđača tokom tendera.

Najčešće tajno skovani metod u ponudi za javnu nabavku je koordinacija ponuda. Različite kompanije se mogu dogovoriti o zajedničkoj ponudi i onda odluče koja će firma ponuditi najmanju ponudu i dogovoriti se da se rotiraju tako da svaka firma dobije dogovoreni broj važećih ugovora.

Zaključivanje podugovora je takođe način da se obešteti gubitnik – to je kompenzirajući mehanizam.

Čest oblik sukoba interesa je poslovanje sa samim sobom.

U takvim slučajevima privatni i društveni interes se zamenjuju i naručilac može da ima interes od ugovora. Ako ne on sam, onda neko iz njegove porodice. Supruga, dijete, drugi blizak rođak, koji može biti, na primjer, zapošljen od strane izvođača radova, ili može da snabdijeva robu i usluge kupljene od firme koja je kontrolisana od nekog iz njegove porodice, ako ne od njega samog.

Dakle, kako se borimo, prvo da spriječimo (*preventiva*), a onda da se borimo protiv podmićivanja u javnoj nabavci (*represija/kazna*)?

Svi mi znamo da je veoma teško sputati sporazumne ili druge individualne ili lične aspiracije prema mitu. Dakle, ako želimo da se približimo borbi protiv korupcije, država može da pokrene mehanizme kojima bi otežali korupciju, da bi, najpre, spriječili fenomen i, naravno, uspostavili odlučne mjere kao što su efektivne sankcije ili proporcionalne i efektivne sankcije.

Što se tiče **preventivnih mjera**, kao što sam već naveo, potrebna su nam jasna i stabilna pravila javnih nabavki....jedan od dobrih preventivnih mehanizama jeste elektronska javna nabavka koja koristi preciznu tehnologiju koja pomaže da se dobiju pošteni tenderski dokumenti, transparentni za bilo kog ponuđača i koja promoviše javnost djelovanja i transparentnost.

Pored pomenutog za preventivno djelovanje važno nam je da imamo kompetentno osoblje, dobro trenirano, motivisano ako je potrebno, i možda, kada budu dobro obučeni, da potpišu etički kodeks.

Nakon ovih preventivnih mjera koje se odnose na legalne instrumente, kao i na ljude koji bi trebalo da implementiraju ove pravne mjere, moramo da se fokusiramo **na kontrolu** koja je esencijalna da bi se spriječila i uočila korupcija.

Svi znamo da su istraživanja u javnim nabavkama teška i da su još teža u nedostatku kontrole ili u slučajevima neefektivne kontrole.

Uprava za inspekcijske poslove je jedna od karika tog važnog posla ali i ona mora da pojača svoju kontrolnu ulogu, u smislu posjedovanja neophodnog poznavanja administrativnih procedura kao i procedura poznavanja unutrašnjeg sistema po različitim oblastima predmeta nabvki - sektora.

Ovo je nešto što ne možete da izmislite, već mora da bude dio strukture i da razumije način na koji on funkcioniše.

Veoma često pri kontroli, fokusiramo se na proceduru nakon dodele ugovora, ali ne mnogo na ono što je odlučeno prije dodjele ugovora, a posebno tokom planiranja projekta, utvrđivanja procijenjene vrijednosti i dr.

Osim unutrašnje kontrole takođe je potrebna i „*spoljašnja kontrola*" u ovom slučaju Državna revizorska institucija, koja takođe može da obezbijedi efektivnu „*inspekciju*" koja omogućava da se otkriju značajne devijacije u vladinim troškovima.

Obje ove kontrole svojim radom omogućavaju najbolje alate sudovima i tužilaštvima.

Dosluh je čest tokom rane faze, tokom priprema, i kreiranja tendera. Ipak, s obzirom na to da je put korupcije tajnovit i da su obje strane zainteresovane da ga sakriju, na tom stepenu veoma ga je teško otkriti.

Tokom „izborne" procedure neke informacije mogu biti zadržane od strane nezadovoljnih konkurenata, ali ono što se često događa one se dobijaju kao anonimne prijave.

I na tom nivou korupcija se lakše primjećuje i istražuje tokom sprovođenja ugovora. Ovo je dobar mehanizam jer ipak imamo neku indikaciju da se nešto loše događa.

Ali ne smijemo zaboraviti da polazna tačka istrage je skoro uvek žalba podnijeta od strane privatnih kompanija ili konkurenata koji su izgubili.

Dakle, pitanje koje se javlja je da li su rizici za nastanak korupcije povećani snažnijim propisima ili fleksibilnijim procedurama koje mogu biti opravdane većom tržišnom efikasnošću, što je upravo sada filozofija trenutnih EU Direktive, koja više voli fleksibilnije propise, i koja ostavlja zemljama slobodu da izaberu način kako da urede svije javne nabavke ispod EU pragova.

Iznad i do ovog EU praga određenog EU Direktivama, pravila su mnogo snažnija dok ispod ovog praga, ona su veoma fleksibilna, jer oni smatraju sama zemlja treba da propiše svoje sopstvene propise i oni žele više fleksibilnosti jer, a mi to znamo iz prakse, ako imate suviše regulisan sistem, generišete više korupcije, jer su pravila često previđaju.

Ali, istovremeno, ako nemate dovoljno propisa, onda ste takođe prijemčivi za visoku korupciju, tako da opet morate da nađete pravu ravnotežu i smatram, a to je i filozofija EU Direktive, da što je fleksibilnije okruženje to bolje; bolje je, ali pod uslovom da imate ozbiljno „*zastrašivanje*" i kazne primenjene u slučaju prekršaja.

To znači da morate da vjerujete svom pravosudnom sistemu i da morate da vjerujete pravdi svoje zemlje, da je spremna da preduzme sankcije ukoliko ne poštujete zakon.

U suprotnom, fleksibilni propisi bez kaznenih mjera, bez snažnog sudstva, nijesu dobri. I dovodi do još veće korupcije.

3. ZAKLJUČAK

Problemi u javnim nabavkama sa kojima se susreće većina zemalja koje su kandidatkinje za članstvo u EU ili su u procjeni pridruživanja mogu se sumirati sa sljedeći način: nedovoljno efikasni mehanizmi prevenciji zloupotreba u javnim nabavkama; raskorak između zakonom određenih zadataka i kapaciteta institucija nadležnih za politiku javnih nabavki; obuka i način profesionalizacije službenika koji vode a i rade u sistemu javnih nabavki; slaba koordinacija državnih organima i nedovoljno produktivno korišćenje međunarodne pomoći i prednosti od saradnje sa odgovarajućim institucijama iz drugih zemalja.

Koji su to savremeni izazovi koji se tiču Crne Gore u budućem razvoju sistema politike javnih nabavki a od presudnog značaja za borbu protiv korupcije ?

1. Pronalaženje balansa između ekonomičnosti i kvaliteta sa jedne strane i sa druge strane balansa između ljudskih prava i dobrog upravljanja,
2. Transparentnost procesa kao alata za poboljšanje efikasnosti javne nabavke,
3. Ohrabrivanje korišćenja Okvirnih sporazuma,
4. Bolje korišćenje međunarodne pomoći,
5. Metodološki pristup unutrašnje i spoljnje revizije i spoljni monitoring poboljšavaju kvalitet upravljanja sa boljom "vidljivošću" tog monitoringa;
6. Podrška inovacijama i veće učešće malih i srednjih preduzeća.

Javne nabavke složićemo se nijesu više samo jednostavna, rutinska službenička djelatnost koja se sprovodi unutar izolovanog odjelenja nekog ministarstva.

Današnji stručnjaci za nabavke moraju da se bave brzorastućim tržištima i brzonapredujućim tehnologijama, tehnikama i alatima za nabavljanje roba, usluga i radova.

Kao dodatak tradicionalnim pravnim obavezama, stručnjaci za nabavku moraju da pokažu poznavanje međunarodnih sporazuma, radnog i ekološkog okruženja, standard, da uzmu u obzir rizike od potencijalne korupcije, ali i da poznaju pokazatelje kojima bi se utvrdila korupcija u ovoj oblasti.

Korupcija je prva asocijacija koja se javi kod većine građana, bez obzira na to koliko su upućeni u upravljanje javnim finansijama ili mehanizme upravljanja državom ili lokalnom samoupravom, kada se pomenu javne nabavke u Crnoj Gori. Međutim, ideja uspostavljanja sistema javnih nabavki potpuno je suprotna. Sistem javnih nabavki trebalo bi da obezbedi efikasnu prevenciju korupcije i da omogući njeno lakše sankcionisanje ukoliko se pojavi.

Za korupciju u javnim nabavkama ima lijeka, ali je njegova primjena složena i zahtijeva aktivnost velikog broja aktera i stalno prilagođavanje. Ne radi se o jednom za svagda datom receptu koji jednom primijenjen daje trajne efekte. Međutim, elementi rješenja relativno su konstantni.

Ovim priručnikom sam preuzeo izazov i pokušao da pomognem stručnjacima iz oblasti javnih nabavki u Crnoj Gori da na bolji način identifikuju probojne tačke za korupciju s jedne strane a sa druge i za državne organe može da postane praktičan instrument za upravljanje aktivnostima u borbi protiv korupcije i sukoba interesa.

Pored ove dvije inicijative, ovaj priručnik daje detaljan pristup i privatnim kompanijama i njihovim stručnjacima kako bi na bolji način izbjegli zamke korupcije u cjelokupnom ciklusu nabavke.

Priručnik je osmišljen kao praktičan instrument za sve učesnike, ali ne može spriječiti korupciju.

Važno je da se ima na umu da je davanje podrške bilo kojem obliku korupcije nezakonito i da će svi oni koji u tome učestvuju, prije ili kasnije biti sankcionisani zakonom.

LITERATURA

Mujević, M., (2019) "*Antikorupcijski priručnik kao podrška u borbi protiv korupcije u javnim nabavkama u Crnoj Gori*", Skoplje – Naučni institut za menadžement i znanje; Sjeverna Makedonija,

Sokoja Pjer, K., Centralna služba za prevenciju korupcije, Francuska www.antikorupcija-savet.gov.rs/Storage/Global/.../8-Pjer-Kristijan-Sokoja-srp.pdf;

Delegirana uredba Komisije (EU) 2017/2366 od 18. decembra 2017. o izmjeni Direktive 2014/23/EU Evropskog parlamenta i Vijeća u vezi sa pragovima primjene za postupke dodjele ugovora (SL EU L-337 od 19.12.2017.) Delegirana uredba Komisije (EU) 2017/2365 od 18. decembra 2017. o izmjeni Direktive 2014/24/EU Evropskog parlamenta i Vijeća u vezi sa pragovima primjene za postupke dodjele ugovora (SL EU L-337 od 19.12.2017.) Delegirana uredba Komisije (EU) 2017/2364 od 18. decembra 2017. o izmjeni Direktive 2014/25/EU Evropskog parlamenta i Vijeća u vezi sa pragovima primjene za postupke dodjele ugovora (SL EU L-337 od 19.12.2017.)

Uredba Komisije (EU) 2017/2367 od 18. decembra 2017. o izmjeni Direktive 2009/81/EZ Evropskog parlamenta i Vijeća u vezi sa pragovima primjene za postupke dodjele ugovora (SL EU L-337 od 19.12.2017.)

PROTECTION OF VULNERABLE POPULATION IN BULGARIA

Venelin Terziev
Russian Academy of Natural History, Moscow, Russia
"Vasil Levski" National Military University, Veliko Tarnovo, Bulgaria
University of Rousse, Rousse, Bulgaria, terziev@skmat.com
Simeon Simeonov
University Hospital "Kaneff" - Rousse, Bulgaria, sansiood@abv.bg

Abstract: Social policy as a set of principles, legal norms, activities and institutions, aimed at creating conditions that ensure the quality of life of the citizens of a country, is an expression of the social relations between the state and its citizens. Social policy determines safety (social, health, economic) and security of the individuals in society.

Social policy should be seen as an activity that guarantees the security of those affected by the risks of labour, family and life. In a broader sense, social policy regulates a very broad range of social relationships that relate to employment, income, education, and others. Social security can therefore be seen as the main objective of social policy. In modern concepts, social security is perceived as a system of public rules, institutions and social payments that enable the dignified exitense of every person, who in an unusual state of vitality. Social security can therefore be seen as a set of measures to protect people in an unusual situation. Forms of social security: social security coverage; social assistance; social provision.

Apart from thier nature, purpose and funding, social security and social assistance differ according to the principles of organization and management. Social assistance is a decentralized system, and social security can be centralized or decentralized depending on the principles adopted. Through these forms of social security, people receive material security for their existence on the basis of common and unified rules. In any case, however, not always will the indigent be covered by these forms of social security, regardless of their social protection needs. It is possible that even socially protected persons may be in need because of the low income recevied by this system. In such cases the intervention of social assistance is needed as a means of "plugging the holes". For the sake of clarity, social security can be defined as the first defense net, and social assistance as the second defense net, i.e. social assistance must take on the part of the population which, for one or other reason, does not fall from or land either from the upper levels of the social protection system or when the level of this protection has been insufficient or it provides social protection from the last instance.

Keywords: social assistance, social protection, social policy.

1. INTRODUCTION

Social policy should be seen as an activity that guarantees the security of those affected by the risks of labour, family and life. In a broader sense, social policy regulates a very broad range of social relationships that relate to employment, income, education, and others. Social security can therefore be seen as the main objective of social policy. In modern concepts, social security is perceived as a system of public rules, institutions and social payments that enable the dignified exitense of every person, who in an unusual state of vitality. Social security can therefore be seen as a set of measures to protect people in an unusual situation. Forms of social security: social security coverage; social assistance; social provision.

Apart from thier nature, purpose and funding, social security and social assistance differ according to the principles of organization and management. Social assistance is a decentralized system, and social security can be centralized or decentralized depending on the principles adopted. Through these forms of social security, people receive material security for their existence on the basis of common and unified rules. In any case, however, not always will the indigent be covered by these forms of social security, regardless of their social protection needs. It is possible that even socially protected persons may be in need because of the low income recevied by this system. In such cases the intervention of social assistance is needed as a means of "plugging the holes". For the sake of clarity, social security can be defined as the first defense net, and social assistance as the second defense net, i.e. social assistance must take on the part of the population which, for one or other reason, does not fall from or land either from the upper levels of the social protection system or when the level of this protection has been insufficient or it provides social protection from the last instance.

The reform of social assistance in Bulgaria aims to bring the system to the new realities, to strengthen public control, to improve the effectiveness of the measures, to better protect the poorest and most vulnerable members of society (Terziev, Simeonov, 2019-a).

2. SOCIAL PROTECTION OF VULNERABLE POPULATION GROUPS IN BULGARIA

The National strategy to reduce poverty and promote social inclusion 2020 aims to improve the quality of life of vulnerable groups in Bulgarian society and to create conditions for their full realization by reducing poverty and promoting social inclusion. The national target is to reduce the number of people living in poverty by 260,000 by 2020., defined by the National Reform Program: Bulgaria 2020.

Data from the National Statistical Institute (NSI) from the Survey on Incomes and Living Conditions (EU-SILC) show that the social protection system is essential for reducing poverty in the country. According to the 2011 data, the relative share of the poor before social transfers is 41.8 per cent, the relative share of the poor before social transfers (including pensions) is 25.9 per cent, while the relative share of the poor after social transfers is 21.2 per cent (a decrease of 4.7 pp).

The strategic objective of social assistance policy is to ensure social protection for vulnerable groups of the population. The policy is aimed at individuals and families who are unable, by their own labour, by their own property or by the persons, obliged under the law to provide them with subsistence, to satisfy their basic living needs. For policy purposes, the following measures are envisaged: monthly, one-off and targeted social and family benefits, integration benefits and financial support for children and the family (2019b) , as follows:

Monthly social benefits that supplement the income of individuals to a specified differentiated minimum income and are granted after checking their income and wealth status, age, marital status and health state, education and employment status. The basis for determining the amount of monthly benefits is the guaranteed minimum income (GMI), which as of January 1, 2009 amounts to BGN 65;

Monthly family allowances for raising a child up to the age of 1 year (for a child with permanent disabilities - up to 2 years) and for a child until finishing secondary education, but not more than 20 years of age. Monthly allowance for a child with permanent disability up to 18 years and up until finishing secondary education, but not later than 20 years of age. The amount is determined by the Law on the State Budget of the Republic of Bulgaria (LSBRB) for the respective year;

Monthly allowances for support of the child and the family for the purpose of raising it in a family environment in cases where the child is placed for raising with relatives and foster families under the order of the Child Protection Act. The basis for determining the amount of financial assistance is GMI;

Monthly supplements for social integration of people with disabilities - according to their individual needs and according to the type and degree of the disability and the degree of permanently reduced working capacity;

One-off social allowances to meet accidentally incurred health, education, household and other vital needs of individuals and families and granted once a year, up to five times the amount of GMI;

One-time allowances for the prevention of child abandonment and reintegration in a family environment for raising in families of relatives and close persons and foster families. The one-off allowance is granted to meet a particular need arising extraordinarily and unrelated to child support. It may be granted up to four times a year, with a total amount not exceeding five times the amount of GMI;

One-off family benefits during pregnancy; child birth (including additional one-time allowance for a child with permanent disability); for rearing twins up to 1 year old; for raising a child up to the age of 1 from a mother student, full-time education;

Targeted social benefits for renting municipal dwellings by single parents, lonely elderly people over 70 and orphans up to 25 years of age; for traveling by rail in the country of people with permanent disabilities, children under 16 with permanent disabilities and the disabled military personnel;

Target funds for the payment of the value of the provided hospital medical aid for diagnosis and treatment in the medical establishments of Bulgarian citizens, who do not have income and/or personal property, which will ensure their personal participation in the health insurance process;

Target funds and aids for the provision of medicinal products and dental assistance to war veterans and for medicinal products of disabled soldiers and war victims.

Targeted aids for the purchase and repair of aids, devices, equipment and medical devices for people with disabilities and for the purchase and / or conversion of a personal motor vehicle;

One-off targeted assistance for home redevelopment;

One-off targeted assistance for students enrolled in the first grade of a state or municipal school to cover part of the costs at the beginning of the school year and targeted assistance for free rail and bus travel in the country for mothers with multiple children;

Targeted assistance for heating is envisaged for the persons and families whose average monthly income for the 6 months prior to the month of submission of the application is lower than an individually determined differentiated

minimum income for heating and meet certain conditions. The basis for determining the differentiated minimum income for heating is GMI. The differentiated minimum income is determined by multiplying the individual coefficient of the person or family by GMI. Individual coefficients are determined by age and social status.

The organizational structures involved in the implementation of social and family benefits, integration benefits and financial support for children and families are the Ministry of Labour and Social Policy and the Agency for Social Assistance and its territorial units.

The main issue on the agenda is the following: does providing social and family benefits, integration benefits and financial support to children and families, guarantee social protection for the vulnerable groups of the population?

In order to answer this question, we have to answer the specific questions:

- Has the appropriate organization for the implementation of social and family benefits, integration benefits and financial support for children and families been established?

✓ Is the established organizational structure adequate towards the requirements for the implementation of the activities of social and family benefits, integration benefits and financial support for children and families been established?

✓ Is the administrative capacity appropriate for the implementation of the activities for social and family benefits, integration benefits and financial support for children and families been established?

✓ Does the existing information system provide sufficient data to make adequate management decisions?

✓ Do internal acts sufficiently ensure the application of equal practice in providing social and family benefits, integration benefits and financial support to children and the family?

✓ Are the activities to provide social and family benefits, integration supplements and financial support for children and families properly planned?

✓ Are the needs for social and family benefits, integration benefits and financial support for children and families adequately assessed?

Is there enough financing for the implementation of the activities for social and family benefits, integration benefits and financial support for children and families?

- Are the activities for providing social and family benefits, integration benefits and financial support for children and families performed effectively?

✓ What is the degree of implementation of the activities for social and family benefits, integration benefits and financial support for children and families?

✓ What is the impact of social payments on the number of people living below the poverty line?

- Do the unemployed decrease as passive users of social and family benefits, integration benefits and financial support for children and family?
- Is the monitoring and control mechanism for the implementation of the activities for social and family benefits, integration benefits and financial support for children and families effective?

✓ Is there effective, periodic and post control at all levels of activity management of social protection for vulnerable groups?

✓ What are the actions taken by the management of the Ministry of Labour and Social Policy (MLSP) to improve the effectiveness of social protection measures for vulnerable groups?

It is necessary to perform an analysis and evaluation of:

The organization for the implementation of social and family benefits, integration benefits and financial support for children and families been established;

The planning of the activity for the implementation of social and family benefits, integration benefits and financial support for children and families;

Effective performance of the activity for the implementation of social and family benefits, integration benefits and financial support for children and families, including its conformity with the law;

What is the monitoring and control mechanism for the implementation of the activities for social and family benefits, integration benefits and financial support for children and families.

The analysis and evaluation of the provision of social services, which primarily affect the quality of life of vulnerable groups of the population, remain outside the scope of the survey but do not affect the values of poverty indicators (Terziev, Nichev, Simeonov, 2018-b).

3. CONCLUSION

Ensuring the social protection of the population is linked to better targeting of social and family benefits, benefits for people with disabilities and financial support for children and families. There is a tendency of increase of the number of assisted unemployed persons with social benefits. Financial resources have been used to help people who

could meet their basic life needs by themselves. The reason for the increase in the number of assisted unemployed is the reduction of employment in times of economic crisis.

In conclusion, it can be summarized that the established organizational structure creates the conditions for the proper allocation of functions between the structural units and the employees, for distinguishing the levels of subordination and the reporting lines, and the execution of control.

There are lapses in the organization of the activity for payment of social and family benefits, integration benefits and financial support for children and families in regard to the assignment of control and methodological functions of the activities of the Social Assistance Directorate to the units in the structure of the Agency for Social Assistance and outside it - State Agency for Child Protection, the lack of sufficient training to increase the capacity of the employees, the non-compliance of the approved number of employees with their workload, the availability of contradictory guidelines on the implementation of laws and regulations that pose a risk for the effective implementation of the activities for social and family benefits, integration benefits and financial support for children and families.

The created information environment ensures the adequate management of the risk of incorrect determination and disbursement of social and family allowances or benefits, but does not sufficiently ensure, at national level, the management of national policies and programs in the field of social and family support.

The strategic and annual planning of social protection measures for vulnerable population groups is carried out in different ways and under different restrictive conditions. Statistics on the demographic situation in the country and information on monitored national indicators used to measure the extent to which targets are being met are mainly used in strategic planning.

In medium-term and annual planning, the focus is shifted from the analysis and assessment of the real needs of financial resources to guarantee the social protection of vulnerable population groups to the available financial resources available for this purpose. This restrictive condition, coupled with the dynamic environment in which estimates of the number of persons to be supported are made, is a prerequisite for a discrepancy between the originally determined and the actually needed financial resources.

Sufficient financial resources are available in order to provide social and family benefits, integration benefits and financial support to individuals and families, and deprivation of aid and benefits for users due to lack of funds is not allowed.

The Inspectorate of the Ministry of Labour and Social Policy, the internal control bodies of the Agency for social assistance and the Regional Directorate of Social Assistance perform effective post control of the activities of the respective central and territorial administrative structures responsible for the implementation of the activity for providing social and family benefits, integration benefits and support for children and the family.

Effective protection of vulnerable groups of the population is ensured within the framework of the current legislation, through the identification and payment of social and family benefits and allowances, social integration benefits and other financial support for children and families, excluding social benefits provided by the Social Protection Fund (Terziev, Simeonov, 2019-a).

Measures to ensure the social protection of vulnerable groups of the country's population are implemented legally and effectively as:

There is the necessary financial resources for providing social and family benefits, integration benefits and financial support for children and families;

Funds for the payment of social and family benefits, integration benefits and financial support for children and families are determined in accordance with statutory requirements.

It is possible to achieve the goals set in the Strategy Papers to maintain the rate of decrease in the number of people living below the poverty line regardless of the failure to fulfil part of the planned and monitored results indicators in the approved policies and programs.

REFERENCES

Terziev, V., Simeonov, S. (2019). The characteristics of social activities and policies. // 21 st International scientific conference: The teacher of the future, Budva, Montenegro, (07-09.06.2019), Institute of knowledge management – Skopje, Macedonia, 31, 2019, 6, pp. 1911-1916, ISSN 1857-923X (for e-version), ISSN 2545 – 4439 (for printed version).

Terziev, V., Simeonov, S. (2019a). Difficulties in defining social work. // 21 st International scientific conference: The teacher of the future, Budva, Montenegro, (07-09.06.2019), Institute of knowledge management – Skopje, Macedonia, 31, 2019, 6, pp. 1989-1995, ISSN 1857-923X (for e-version), ISSN 2545 – 4439 (for printed version).

Financial support for children and the family under the Child Protection Act /CPA/, (2019b).

Terziev, V., Nichev, N., Simeonov, S. (2018). Teoretichni osnovi i modeli na osiguritelnite sistemi. // Sbornik dokladi ot nauchna konferentsiya „Aktualni problemi na sigurnostta" 25-26 oktomvri 2018 g., Nauchno napravlenie „Sotsialni i pravni aspekti na sigurnostta i otbranata", NVU „Vasil Levski", Veliko Tarnovo, Balgariya, 4, 2018, str. 138-145, ISSN 2367-7465 (Терзиев, В., Ничев, Н., Симеонов, С. Теоретични основи и модели на осигурителните системи. // Сборник доклади от научна конференция „Актуални проблеми на сигурността" 25-26 октомври 2018 г., Научно направление „Социални и правни аспекти на сигурността и отбраната", НВУ „Васил Левски", Велико Търново, България, 4, 2018, стр. 138-145, ISSN 2367-7465).

Terziev, V., Nichev, N., Simeonov, S. (2018a). Zdraveopazvaneto kato chast ot sistemite za sotsialna zashtita – sravnitelen analiz na razvitieto v stranite ot Evropeyskiya sayuz. // Sbornik dokladi ot nauchna konferentsiya „Aktualni problemi na sigurnostta" 25-26 oktomvri 2018 g., Nauchno napravlenie „Sotsialni i pravni aspekti na sigurnostta i otbranata", NVU „Vasil Levski", Veliko Tarnovo, Balgariya, 4, 2018, str. 146-159, ISSN 2367-7465 (Терзиев, В., Ничев, Н., Симеонов, С. Здравеопазването като част от системите за социална защита – сравнителен анализ на развитието в страните от Европейския съюз. // Сборник доклади от научна конференция „Актуални проблеми на сигурността" 25-26 октомври 2018 г., Научно направление „Социални и правни аспекти на сигурността и отбраната", НВУ „Васил Левски", Велико Търново, България, 4, 2018, стр. 146-159, ISSN 2367-7465).

Terziev, V., Nichev, N., Simeonov, S. (2018b). Istorichesko razvitie na pensionnoto osiguryavane na voennosluzheshtite v Balgariya. // Sbornik dokladi ot nauchna konferentsiya „Aktualni problemi na sigurnostta" 25-26 oktomvri 2018 g., Nauchno napravlenie „Sotsialni i pravni aspekti na sigurnostta i otbranata", NVU „Vasil Levski", Veliko Tarnovo, Balgariya, 4, 2018, str. 160-172, ISSN 2367-7465 (Терзиев, В., Ничев, Н., Симеонов, С. Историческо развитие на пенсионното осигуряване на военнослужещите в България. // Сборник доклади от научна конференция „Актуални проблеми на сигурността" 25-26 октомври 2018 г., Научно направление „Социални и правни аспекти на сигурността и отбраната", НВУ „Васил Левски", Велико Търново, България, 4, 2018, стр. 160-172, ISSN 2367-7465).

THE AGREEMENT WITH THE REPUBLIC OF GREECE ON RESOLUTION THE DISPUTE OF NAME AND MACEDONIAN NATIONAL IDENTITY

Temelko Risteski
University FON, Skopje, N. Macedonia, temelko_mkd@yahoo.com
Sejdefa Dzhafche
University FON, Skopje, N. Macedonia, gjsejdefa@yahoo.com
Vesna Sijic
University FON, Skopje, N. Macedonia, vesnasijic@live.com

Abstract: On 17.6.2018, in the village of Nivitsi on the Greek coast of Prespa Lake, the heads of diplomacy of Macedonia and Greece, Nikola Dimitrov and Nikos Kodzias, signed the "Final Agreement for Disputes described in Resolutions 817 (1993) and 845 (1993) of the United Nations Security Council to cease the validity of the 1995 Interim Accord and to establish a strategic partnership between the parties."
According to the Agreement, the new name the Republic of Macedonia is "Republic of North Macedonia". It will be used erga omnes, that is, at every opportunity both in the country and abroad. The terms "Macedonia" and "Macedonian" in relation to the Republic of North Macedonia denote its territory, language, people and their characteristics, with their own history, culture, and heritage. The official language of the country is Macedonian, while citizenship is "Macedonian / Citizen of the Republic of North Macedonia". The agreement was also signed by UN mediator Matthew Nimetz. This agreement, also known in the public, as the Prespa Treaty, ended the name dispute between Macedonia and Greece.
Following the ratification of the Agreement by the parliaments of the two countries, it commenced its implementation. In the procedure for its implementation, the Assembly of the Republic of Macedonia adopted four amendments at its session on 11 January 2019: amending the constitutional name of the Republic of Macedonia in the Republic of North Macedonia, amending the preamble to the Constitution of the Republic, amending Article 3 and replacement of Article 49 of the Constitution (Amendments XXXIII to XXXXVI).
The signing of the Agreement divided the Macedonian public. Some (the majority) supported and still support the Agreement, some strongly opposed it. The opposition has regularly been followed by criticism on the Agreement. The criticisms often contained two theses: the first of them was that by the implementation of the Agreement the identity of the Macedonian people would be lost, and the second, always related to the first, that the identity of the Macedonian state would be lost. In this paper we have made an effort to prove the inaccuracy of those theses by applying the method of content analysis based on the principles of formal logic and the dialectical method.
Keywords: agreement, identity, name, state, Macedonia.

СПОГОДБАТА СО РЕПУБЛИКА ГРЦИЈА ЗА РЕШЕВАЊЕ НА СПОРОТ СО ИМЕТО И МАКЕДОНСКИОТ НАЦИОНАЛЕН ИДЕНТИТЕТ

Темелко Ристески
ФОН Универзитет, Скопје, С. Македонија, temelko_mkd@yahoo.com
Сејдефа Џафче
ФОН Универзитет, Скопје, С. Македонија, gjsejdefa@yahoo.com
Весна Сијиќ
ФОН Универзитет, Скопје, С. Македонија, vesnasijic@live.com

Резиме: На 17.6.2018 година, во село Нивици на грчкиот брег од Преспанското Езеро, шефовите на дипломатиите на Македонија и на Грција, Никола Димитров и Никос Коѕијас, ја потпишаа „Конечната спогодба за решавање на разликите опишани во Резолуциите 817 (1993) и 845 (1993) на Советот за безбедност на Обединетите нации за престанување на важноста на Привремената спогодба од 1995 година и за воспоставување стратешко партнерство меѓу страните*“.*
Според Спогодбата новото име за Република Македонија е „Република Северна Македонија“. Тоа ќе се употребува *erga omnes*, односно во секоја пригода, во земјава и надвор од неа. Термините „Македонија“ и „македонски“ во однос на Република Северна Македонија ја означуваат нејзината територија, јазик, народ и нивните одлики, со нивната сопствена историја, култура, и наследство.

Официјалниот јазик на земјата е македонски, додека државјанството е „македонско/граѓанин на Република Северна Македонија“.

Спогодбата ја потпиша и посредникот на ОН, Метју Нимиц**.** Со оваа спогодба која во јавноста е позната и како Преспански договор, му се стави крај на спорот за името меѓу Македонија и Грција.

По ратификацијата на Спогодбата од страна на парламентите на двете држави, се пристапи кон нејзиното извршување. Во постапката за нејзиното извршување Собранието на Република Македонија на седницата одржана на 11 јануари 2019 година донесе четири амандмани: за изменување на уставното име на Република Македонија во Република Северна Македонија, за измени во преамбулата на Уставот на Републиката, за дополнување на членот 3 и за замена на членот 49 од Уставот (амандмани XXXIII доXXXVI).

Потпишувањето на Спогодбата ја подели македонската јавност. Некои (мнозинството) ја поддржуваа и се уште ја подржуваат Спогодбата, некои остро се спротивставуваат на неа. Спротивставувањата редовно беа проследени со критики на Спогодбата. Критиките најчесто содржеа две тези: првата од нив беше дека со извршувањето на Спогодбата ќе се изгуби идентитетот на Македонскиот народ, а втората, секогаш поврзана со првата, дека ќе се изгуби идентитетот на македонската држава. Во овој труд направивме напор со примена на методот на анализа на содржината базирана на принципите на формалната логика и дијалектичкиот метод да ја докажеме неточноста на тие тези.

Клучни зборови: спогодба, идентитет, име, држава, Македонија.

ВОВЕД

Спорот за името меѓу Македонија и Грција траеше повеќе децении. Овој спор бил проблем и во односите меѓу поранешната федерација (СФРЈ) на југословенските републики – држави во рамките на Федерацијата меѓу кои беше и Социјалистичка Република Македонија. Но, тој исплива на површина по 1991 година кога Република Македонија прогласи независност од Југославија. Поради тој спор македонската држава чие уставно име, од донесувањето на Уставот на 17 ноември 1991 година, беше Република Македонија, во Обединетите нации беше примена под името Поранешна Југословенска Република Македонија. Овој спор повеќе од две и пол децении ги реметеше односите меѓу Македонија и Грција и претставуваше закана за меѓународниот мир и безбедност.

Одредбата на членот 2, став 3 од Повелбата на ООН ги обврзува сите членки на оваа организација да ги решаваат своите меѓународни спорови со мирољубиви средства, на таков начин, што нема да го загрозат меѓународниот мир и безбедност, како ни правдата. По приемот на Македонија во полноправно членство, Обединетите нации се вклучија во решавањето на спорот со примена на посредувањето како едно од средствата за мирно решавање на споровите, предвидено со членот 33, став 1 од Повелбата.

Конечно, по 23 годишно посредување од страна на посредник на ООН, на 17.6.2018 година, во село Нивици (Псарадес) на грчкиот брег од Преспанското Езеро, шефовите на дипломатиите на Македонија и на Грција, Никола Димитров и Никос Коѕијас, ја потпишаа „Конечната спогодба за решавање на разликите опишани во Резолуциите 817 (1993) и 845 (1993) на Советот за безбедност на Обединетите нации за престанување на важноста на Привремената спогодба од 1995 година и за воспоставување стратешко партнерство меѓу страните*“*.

Според Спогодбата новото име за Република Македонија е „Република Северна Македонија“, кое ќе се употребува *erga omnes*, односно во секоја пригода и во земјава и надвор од неа. Според член 7, став, став 3 во врска со став 1 и 2 од Спогодбата, Термините „Македонија“ и „македонски“ во однос на Република Северна Македонија ја означуваат нејзината територија, јазик, народ и нивните одлики, со нивната сопствена историја, култура, и наследство. Официјалниот јазик на земјата е македонски, додека државјанството е „македонско/граѓанин на Република Северна Македонија“.

Спогодбата ја потпиша и посредникот на ОН, Метју Нимиц кој согласно со член 33, став 1 од Повелбата, како специјален пратеник на ООН, посредуваше за решавање на спорот за името меѓу Македонија и Грција**.** Со оваа спогодба која во јавноста е позната и како Преспански договор, му се стави крај на овој спор. Со тоа на Републикава и се отворија вратите за зачленување ЕУ и НАТО.

Двете страни постигнаа согласност Спогодбата прво да биде ратификуван во Собранието на РМ, да се направат и усвојат уставни измени во Македонија согласно Спогодбата, а потоа неа да ја ратификува и грчкиот парламент. Така и беше постапено.

Спогодбата ја поздравија многу светски лидери. Меѓу нив беа и лидерите на најголемите и најмоќните држави во светот: САД, Сојузна Република Германија, Обединетото кралство на Велика Британија и Ирска (Англија), Република Франција и други. Во Македонија пак јавноста се подели. Некои (мнозинството) ја поддржуваа и се уште ја подржуваат Спогодбата, некои остро се спротивставуваат на неа.

Спротивставувањата редовно беа проследени со критики на Спогодбата. Критиките најчесто содржеа две тези: правата од нив беше дека со извршувањето на Спогодбата ќе се изгуби идентитетот на Македонскиот народ, а втората, секогаш поврзана со првата, дека ќе се изгуби идентитетот на македонската држава. Во овој труд направивме напор со примена на методот на анализа на содржината базирана на принципите на формалната логика и дијалектичкиот метод да ја докажеме неточноста на тие тези.

1.ПРАВНИТЕ ОСНОВИ НА СПОГОДБАТА

Спогодбата за решавање на спорот со името и за стратешко партнерство меѓу нашата држава и Република Грција, правно гледано, е меѓународен билатерален договор. Како меѓународен договор потпаѓа под регулативата на меѓународното јавно право. Заклучена е согласно со начелата и целите на повелбата на Обединетите нации, Завршниот документ од Хелсинки од 1975 година, релевантните акти на Организацијата за безбедност и соработка во Европа (ОБСЕ) и вредностите и начелата на Советот на Европа.[27] За склучувањето на спогодбата од особено значење е начелото на мирно решавање на споровите меѓу државите членки на ООН од член 2, точка 3 на Повелбата. Според ова начело сите членки на Организацијата ќе ги решаваат своите меѓународни спорови со мирољубиви средства, на таков начин, што нема да го загрозат меѓународниот мир и безбедност, како ни правдата. Ова начело е во функција на првата од четирите обврски за остварување на целите на членките на Организацијата, содржани во Преамбулата на Повелбата, со која тие се обврзуваат да бидат трпеливи и заедно да живеат во мир, едни со други, како добри соседи.
Во правниот поредок на Република Северна Македонија надлежноста за заклучување на оваа спогодба се базира на член 185, став 2, од Уставот на Републикава, според кој, меѓународни договори може да склучува и Владата кога тоа е определено со закон. Со член 3, став 2, од Законот за склучување, ратификација и извршување на меѓународни договори е пропишано дека меѓународни договори, во име на Републикава, може да склучува и Владата на Република Северна Македонија со кои се уредуваат прашања од областа на економијата, финансиите, науката, културата, образованието и спортот, сообраќајот и врските, урбанизмот, градежништвото и заштитата на животната средина, земјоделството, шумарството, водостопанството, здравството, енергетиката, правдата, трудот и социјалната политика, човековите права, дипломатско-конзуларните односи, како и од областа на одбраната и безбедноста на државата. Со оваа Спогодба, покрај решавањето на прашањето за името на Републикава, се уредуваат и прашања за соработката во контекст на меѓународни и регионални организации, политичката и општествената соработка, економската соработка, соработката во областите на образованието, науката културата, истражувањето, технологијата, здравството и спортот, потоа полициската соработка и соработката во областа на цивилната заштита, како и одбранбената соработка. Како што гледаме, се работи за прашања за кои Владата е овластена да склучува меѓународни договори. Според тоа, апсолутно не се исправни тезите со кои се оспорува надлежноста на Владата за склучување на оваа спогодба.
Според член 8, став 1 алинеја 11. од Уставот, една од темелните вредности на Уставниот поредок на Република Северна Македонија е почитувањето на општо-прифатените норми на меѓународното право.
Според член 118 од Уставот, меѓународните договори што се ратификувани во согласност со Уставот се дел од внатрешниот правен поредок. Спогодбата со Република Грција е ратификувана од страна на Собранието на Републикава на 20 јуни 2018 година. Од тој ден таа е инкорпорирана во нашиот правен поредок.

2. СПОГОДБАТА И ИДЕНТИТЕТОТ НА МАКЕДОНСКИОТ НАРОД

Основно обележје на идентитетот на еден народ е јазикот. Со членот 1, став 1-в на Спогодбата се утврдува македонскиот јазик како официјален јазик на Република Северна Македонија. При тоа спогодбата упатува на Третата Конференција на ООН за географските имиња одржана во 1977 година со која македонскиот јазик е признат како еден од постојните живи јазици во светот.
Во членот 7, став 4 од Спогодбата договорните страни ја изразуваат нивната согласност дека македонскиот јазикот е еден од јужнословенските јазици и дека ниту тој, ниту останатите одлика на Републикава како држава не се во врска со античката елинска цивилизација, историја, култура и наследство на северниот дел на Република Грција. Дека македонскиот јазик и припаѓа на групата јужнословенски јазици потврдуваат многу научни истражувања базирани на историските факти. Меѓу нив најзначајни се истражувањата на

[27] Види ја првата алинеја од Преамбулата на Спогодбата.

академикот Блаже Конески. Тој во неговото дело Граматика на македонскиот јазик на скоро осумдесет страници го опишува неговиот историски развој од времето на Кирил и Методиј до најново време.[28]

Во третиот став на овој член од Спогодбата се нагласува дека терминот „македонски“ се однесува, покрај другото, и на јазикот. Тоа значи дека официјален јазик на Републикава која во спогодбата е наведена како втора страна е македонскиот јазик.

Овие одредби на Спогодбата потполно се во согласност со членот 7, став 1 од Уставот на Републикава според кој на целата нејзина територија и во нејзините меѓународни односи службен јазик е македонскиот јазик и неговото кирилско писмо.[29]

Покрај јазикот едно од најзначајните обележја на идентитетот на еден народ е неговата култура. Културата на еден народ ги опфаќа неговите образовни и научни достигнувања, уметноста, моралот, религијата, правото, обичаите и други негови собития со кои тој се одликува во однос на другите народи. Македонскиот народ има своја култура чиј развиток започнува од доселувањето на словенските племиња Сагудати, Струмјани, Рихнини, Драговити, Брсјаци и други на македонскиот географски простор и преку Кирил и Методиј, Климент и Наум Охрридски, потоа Јоаким Осоговски, Кирил, Пејчиновиќ, Браќата Миладиновци, Прличев, Жинзифов, Рацин и други, го достигнува современиов степен на развиток: со плејада научници, писатели поети, сликари, скулптори, глумци, музичари, со разни културни и научни установи како што се бројни книгоиздателства, ТВ станици , радиостаници, театри, библиотеки, опера и балет, филхармонија, академија на науките и уметностите повеќе универзитети и друго.

Историските корени и историскиот развој кој поаѓа од тие корени се исто така значајни идентитетски обележја на еден народ. Македонскиот народ, со неговите словенски историски корени, со неговото богато материјално и културно наследство и со нивните специфичности се одвојува од другите балкански народи, како посебен народ, со своја историја, култура и наследство кои според Спогодбата се особено различни од оние со кои се одликува народот во северниот регион на територијата на Република Грција со неговата елинска цивилизација, историја, култура и наследство.[30]

Гледано низ призмата на дијалектичкиот принцип на развојност македонскиот народ постојано го развивал и зацврстувал својот идентитет. До Второто заседание на АВНОЈ, одржано на 29 ноември 1943 година, тој не бил признат од никого. Македонците биле третирани како Срби односно Бугари. На првото заседание на АСНОМ одржано на 2 август 1944 година е извршено „државно конституирање на македонскиот народ и народностите во Македонија.“ Тогаш практично започнува историјата на современата Македонска држава која до 8 септември 1991 година беше федерална единица на СФРЈ[31] како федерација составена од шест југословенски Републики (држави). На Заседанието, покрај другото се донесени и решенија: „за конституирање на АСНОМ како врховно законодавно и исполнително тело“, „за заведување на македонскиот јазик како службен јазик во македонската држава“ и „Декларација за основните права на граѓаните во демократска Македонија.“[32] До заклучувањето на Спогодбата, Република Грција беше единствената држава во светот која не ги прифаќаше идентитетските имиња на македонскиот народ и неговата држава. Народот го нарекуваше Славо-македонци, а државата Скопје. Со Спогодбата е срушен и последниот бастион за признавање на самобитноста на македонскиот народ и на неговата држава.

3. СПОГОДБАТА И ИДЕНТИТЕТОТ НА МАКЕДОНСКАТА ДРЖАВА

Со амандманите на Уставот кои уследија по ратификацијата на Спогодбата, Републикава го промени името во Република Северна Македонија. Промената на уставното име беше една од мерките кои Републикава требаше да ги преземе во фазата на извршувањето на Спогодбата која се уште трае. Тоа беше прифатено со болка од страна на македонскиот народ како неправедна отстапка на послабиот пред помоќниот. Но, иако неправедна, оваа отстапка, од прагматична гледна точка, беше нужна. Името на Републикава беше камен на

[28] Види: Конески Б., (1982), Граматика на македонскиот литературен јазик, Култура, Скопје, стр. 11 до 84.

[29] Покрај македонскиот јазик, според Уставот (член 7) службени јазици се и јазиците на граѓаните во единиците на локалната самоуправа и во Републиката кои најмалку 20% зборуваат јазик различен од македонскиот. Меѓу нив најбројни се граѓаните кои се дел од албанскиот народ.

[30] Неспорен е фактот дека во тој регион, покрај грчкиот народ, живее и народ со словенско потекло кој зборува македонски јазик и чии припадници во најголем дел се изјаснуваат како Македонци. Но, по масовното доселување на грчко население од Мала Азија и Источна Тракија, по поразот на Грција во војната со Турција 1919 до 1922 година и бројните егзодуси од кои најголем е оној по граѓанската војна во Грција 1946-1949 година тој народ станал малцинство.

[31] Социјалистичка Федеративна Република Југославија.

[32] Види: Институт за национална историја, Историја на македонскиот народ, Просветно дело, Скопје, 1972.

сопнување во развивањето на добрососедски односи со Република Грција а во врска со тоа и за добивање “виза“ за членство на Републикава во ЕУ и НАТО. Со заклучувањето на Спогодбата беше отстранета последната надворешно политичка пречка за зачленување на Републикава во овие државни асоцијации. Со зачленувањето на Републикава во ЕУ и НАТО во огромна мерка ќе се потврди и зајакне нејзиниот државно-правен идентитет. Покрај тоа ќе се гарантираат нејзиниот државен суверенитет, нејзината самостојност и нејзиниот демократски политички систем.[33]

Гледано од правно-политички аспект, со Спогодбата се зацврстува, односно конкретизира идентитетот на Републикава како држава. Според теоријата на правото, државата претставува организација на граѓани кои живеат на одредена територија, кои на таа територија организирале власт и со закони воспоставиле правила на однесување заради одржување на редот и поредокот. Ние, граѓаните на Републикава, сме се организирале во држава со републикански облик на уредување на северниот дел од географскиот регион Македонија. Според тоа, нема ништо спорно во новото име на државава: Република Северна Македонија.

Кога сме веќе кај географскиот аспект на прашањето, со зачленувањето на Републикава во Европската унија ќе се обедини македонскиот географски простор кој беше поделен со заклучувањето на Букурешкиот мировен договор во август 1913 година. Општо е познато дека границите меѓу државите членки на ЕУ имаат формално-административен карактер. Прометот на лица, стоки и услуги преку нив се одвива слободно, без спроведување на класичните полициски и царински процедури. Движењето на работната сила исто така слободно. Тоа ќе овозможи слободен проток на луѓе и капитал на целиот македонски простор. Слободниот проток на луѓе и капитал ќе овозможи зближување на луѓето, подем на економијата, намалување, а потоа и елиминација на постојните нееднаквости меѓу регионите, решавање на бројни имотни спорови и т.н.

Придавката Северна Македонија во уставното име на Републикава, дијалектички гледано, укажува на фактот дека постои и спротивноста - Јужна Македонија. Покрај тоа имаме поими Западна Македонија и Источна Македонија. Имаме и поим Пиринска Македонија. Тоа значи дека постои Македонија како географски простор. На северниот дел на тој простор е формирана државата Република Северна Македонија. Имајќи го ова во вид со промената на името направена со вметнување на придавката „северна“ меѓу зборовите „република“ и „Македонија“ само се допрецизира, односно конкретизира името на државата со негово врзување за географскиот простор на кој што таа е формирана. Според тоа нема губење на идентитетот туку негово конкретизирање, а секое конкретизирање на идентитетот е во функција на неговото зајакнување. Принципот на конкретност како еден од принципите на дијалектичкиот метод бара во утврдувањето на вистината што повеќе да се приближиме да конкретното битие.[34] Во нашив случај битието е државата Македонија која е единствена држава на македонскиот народ во светот. Таа држава како битие се наоѓа на северниот дел од географскиот регион „Македонија.“, Нејзиното уредување е републиканско. Од тука нејзиното вистинско битие ќе биде Република Северна Македонија.

Дијалектичкиот однос меѓу општото и посебното исто така ја потврдува нашата теза дека со новото име на државава Република Северна Македонија не се губи идентитетот на македонската држава, туку напротив се зајакнува. Општото овде е територијата на регионот Македонија, а посебното е северниот дел од територијата на регионот кој е територија на државата Република Северна Македонија како држава на македонскиот народ, како еден од словенските народи и деловите од другите народи кои се набројани во Преамбулата на Уставот на Републикава: Албанци, Турци, Власи, Срби, Роми, Бошњаци и други. Ако името на Регионот е Македонија и имињата на деловите од него одредени според географските страни на светот ќе бидат Македонија, со соодветната географска одредница.

Останува уште од го разгледаме претходното име на Републикава под кое таа како членка на ООН беше регистрирана во Секретаријатот на оваа организација и актуелново уставно име Република Северна Македонија. При разгледувањето ќе се послужиме со уште еден принцип на дијалектичкиот метод, а тоа е принципот на негација на негацијата. Претходното име на Републикава беше Поранешна Југословенска Република Македонија. Ова име укажува на држава која постоела порано. Ако таа држава постоела порано, значи дека не постои во сегашноста. Но државата постоеше во сегашноста до Уставните амандмани донесени во извршувањето на нашите обврски предвидени со Спогодбата. Значи имавме држава што формално не постоеше, затоа што беше поранешна, а фактички постеше, затоа што како таква ја имаше во просторот и времето. Со новото име е потврдено постоењето на државата на просторот –северен дел од регионот Македонија. Таа веќе не е поранешна, туку е сегашна, постои во сегашноста како дел од текот на

[33] Види член 1, став 1. до Уставот на Република Северна Македонија.

[34] Види: Марковиќ М., (1961) Дијалектички закони на мислењето, Култура, Скопје, стр. 67-69 и Радевски Ј.,(1984) Основи на Марксизмот, Наша книга, Скопје, стр. 168-169

времето: минато (историја), сегашност со сите битија кои постојат во сегашноста и иднина која ќе дојде по сегашноста и ќе биде сегашност за идните генерации, а актуелнава наша сегашност, за нив ќе биде минато.

ЗАКЛУЧОК

Спогодбата за решавање на спорот со името и за стратешко партнерство меѓу нашата држава и Република Грција е билатерален меѓународен договор. Заклучена е согласно со одредбата на член 2, точка 3 од Повелбата на ООН. Оваа одредба ги обврзува сите членки на Организацијата да го решаваат своите меѓународни спорови со мирољубиви средства на таков начин, што нема да го загрозат меѓународниот мир и безбедноста, како ни правдата. Согласно со одредбата на член 33 став 1, а во врска со одредбата на член 1, став 2 од Повелбата во решавањето на спорот учествуваше медијаторот Метју Нимиц кој, покрај овластените министри на двете страни, ја потпиша спогодбата. Одредбата на член 1, став 2 од Повелбата ги обврзува Обединетите нации да развиваат пријателски односи меѓу нациите, засновани врз почитување на начелата на рамноправност и самоопределување на народите, како и да преземаат други соодветни мерки со цел да се зацврсти мирот во светот. Токму поради тоа, органите на ООН, преку посредникот Нимиц и непосредно, будно ги следеа долгогодишните преговори за решавање на овој спор и го поздравија заклучувањето на спогодбата за негово решавање.

Што се однесува до внатрешното право на Републикава, Спогодбата е заклучена согласно со одредбата на член 119, став 2 според која меѓународни договори може да заклучува и Владата на Републикава кога тоа е предвидено со закон. Законот за склучување, ратификација и извршување на меѓународни договори со одредбата на член 3, став 2 пропишува дека Меѓународни договори, во име на Републикава, може да склучува и Владата на Република Северна Македонија кога со нив се уредуваат прашања од областа на економијата, финансиите, науката, културата, образованието и спортот, сообраќајот и врските, урбанизмот, градежништвото и заштитата на животната средина, земјоделството, шумарството, водостопанството, здравството, енергетиката, правдата, трудот и социјалната политика, човековите права, дипломатско-конзуларните односи, како и од областа на одбраната и безбедноста. Со Спогодбата се уредуваат повеќе од овие прашања. Според тоа, нема дилема во однос на надлежноста на Владата за склучување на оваа Спогодба. Во име на Владата, меѓународните договори ги потпишува премерот или од друго од неа овластено лице. Улогата на овластено лице ја имаше актуелниов министер за надворешни работи Никола Димитров. Имајќи го ова во вид, неприфатливи се критиките и приговорите за ненадлежноста на Владата за заклучување на оваа спогодба.

Што се однесува до критиките на Спогодбата дека со нејзиното извршување ќе се загуби идентитетот на македонскиот народ, напред изнесените аргументи недвосмислено ги негираат. Затоа нема потреба во заклучоков, повторно, макар и накратко, да се навраќаме на нив. Во заклучоков само ќе нагласиме дека идентитетот на македонскиот народ се појавил, развивал и зацврстувал повеќе од еден век пред создавањето на македонската држава. Уште повеќе се зацврсти и зацврстува по формирањето на државата на втори август 1944 година. Народот со неговите јазични, етнички, културни и други особености е природна појава. Неговото постоење и неговиот развој не зависат многу од државата. Во светот има многу народи кои немаат своја држава. Меѓу нив најпознати се Палестинците, Курдите и Баскијците. Тие опстојуваат со својот национален идентитет во други држави и упорно се борат за своја сопствена држава како што тоа го чинел македонскиот народ пред 1944 година. Во таа борба го истакнуваат својот национален идентитет со сите особености кои го сочинуваат. Борејќи се го јакнат. Тоа е природен процес, се разбира и општествен. Против природата и нејзините закони (а и општеството е дел од природата) никој не може да застане и да им се спротивстави.

Кога е во прашање идентитетот на државата ќе тргнеме од основните обележја на една држава. Тие се: постоење население, државна организација и територија. Во случајов на Република Северна Македонија населението го сочинуваат македонскиот народ и делови од другите народи: албанскиот народ, турскиот народ, влашкиот народ, српскиот народ, ромскиот народ, бошњачкиот народ и други. Мнозинството од населението му припаѓа на македонскиот народ. Значи, населението на државата претежно е македонско. Тоа претежно македонско население живее во северниот дел од територијата на географскиот регион Македонија. Живеејќи во тој дел тоа население се организирало во државна организација со републикански облик на владеење. Имајќи го ова во вид логично е државата организирана на северниот од територијата на овој регион да се вика Република Северна Македонија. Од ова очигледно е дека идентитетските обележја на државата: претежно македонско население, населено во северниот дел од територијата на географскиот регион Македонија и организирано во држава со републикански облик на владеење потполно одговараат на

објективната стварност. Во врска со тоа и нејзиното ново уставно име Република Северна Македонија одговара на објективната стварност. Тоа е очигледен факт кој никој не може да го побива.

ЛИТЕРАТУРА

Амандмани на Уставот на Република Македонија (2019), www.vlada.mk/mkgrdogovor
Габер С., (1973),Теорија на државата и правото, Култура, Скопје.
Институт за национална историја,(1972) Историја на македонскиот народ, Просветно дело, Скопје,
„Конечна спогодба за решавање на разликите опишани во Резолуциите 817 (1993) и 845 (1993) на Советот за безбедност на Обединетите нации за престанување на важноста на Привремената спогодба од 1995 година и за воспоставување стратешко партнерство меѓу страните "www.vlada.mk/mkgrdogovor. (2018).
Конески Б.,(1982) Граматика на македонскиот литературен јазик, Култура, Скопје.
Марковиќ М., (1961) Дијалектики закони на мислењето, Култура, Скопје.
Устав на Република Северна Македонија со амандмани, (2019) www.sobranie.mk.
Aristotel, (1984), Politika, Beogradski izdavački grafički zavod, Beograd.
Kosanović I., (1966), Dijalektički materijalizam, Veselin Masleša, Sarajevo.
Platon (1976), Država, Beogradski izdavački grafički zavod, Beograd.

ELECTROMAGNETIC FIELD INFLUENCES ON HUMAN HEALTH

Miodrag Šmelcerović
Vocational High School for Technology and Art - Leskovac, Republic of Serbia
msmelcerovic@yahoo.com

Abstract: The environment we live in is exposed to the increasing and increasing frequency of electromagnetic radiation in our homes and workplaces. In addition to natural radiation from the sun, radiation sources such as high-voltage transmission lines and powerful radar devices are sources of strong electric and magnetic fields. Increasing the number of portable communication and entertainment devices also increase the human body's exposure to additional electromagnetic radiation. This paper describes the most common effects of low-frequency non-ionizing electromagnetic fields (ELFs), which can cause biological changes, sometimes negative for human health. Different methods and approaches are used to investigate the effect of non-ionizing electromagnetic fields on biological systems. In vitro cell culture studies provide important insights into the underlying mechanisms of biological effects of low radiation levels. It is often not possible to deduce the functional response of a human organism to a particular biological effect. In vivo animal and human studies provide more convincing evidence of possible adverse health effects. There is a problem with the extrapolation of the results obtained from animal experiments to humans. Epidemiological studies provide the most direct information on the risk of adverse effects in humans. However, it is difficult to find good control groups that in all aspects (gender, similar life habits, etc.) fit the exposed groups. Care should be taken in interpreting the results of epidemiological studies, especially if low risk is found, as this may be due to other factors. Epidemiological studies are important for monitoring the impact of new technologies on human health [1].
Keywords: ionizing radiation, non-ionizing radiation, human health, environment

DELOVANJE ELEKTROMAGNETSKIH POLJA NA ZDRAVLJE ČOVEKA

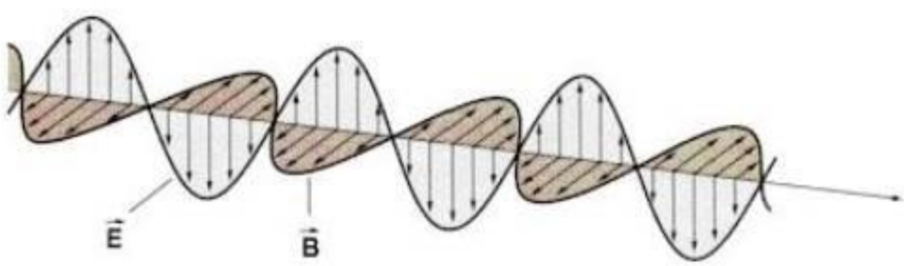
Miodrag Šmelcerović
Visoka tehnološko umetnička strukovna škola – Leskovac, Republika Srbija
msmelcerovic@yahoo.com

Abstrakt: Okolina u kojem živimo, izložena raznim i sve učestalijim elektromagnetskim zračenjima kako u našim kućama, tako i na radnim mestima. Osim prirodnih zračenja sa sunca, i izvori zračenja kao što su visokonaponski dalekovodi i snažni radarski uređaji izvori su jakih električnih i magnetskih polja. Povećanje broja prenosnih komunikacijskih i zabavnih uređaja takođe povećavaju izloženost ljudskog tela dodatnoj količini elektromagnetskog zračenja. U ovom radu su opisani najčešći utecaji nejonizirajućih elektromagnetskih polja niskih frekvencija (ELF), koja mogu izazvati biološke promene, ponekad i negativne na ljudsko zdravlje. U istraživanju delovanja neionizirajućih elektromagnetskih polja na biološke sisteme, koriste se različite metode i pristupi. In vitro studije na staničnim kulturama daju važan uvid u osnovne mehanizme bioloških učinaka niskih jačina zračenja. Često nije moguće zaključiti koji je funkcionalni odgovor ljudskog organizma na određeni biološki učinak. In vivo studije na životinjama i ljudima osiguravaju uverljivije dokaze o mogućim negativnim delovanjima na zdravlje. Javlja se problem kod ekstrapolacije rezultata dobijenih u eksperimentima sa životinjama na ljude.
Epidemiološke studije daju najdirektnije informacije o riziku od negativnih učinaka kod ljudi. Međutim teško je pronaći dobre kontrolne grupe koje u svim aspektima (pol, slične životne navike i dr.) odgovaraju izloženim grupama. Treba biti pažljiv kod interpretacije rezultata epidemioloških istraživanja posebno ako je pronađen nizak rizik jer to može biti i posledica nekih drugih faktora. Epidemiološke studije su važne za praćenje delovanja novih tehnologija na zdravlje ljudi [1].
Ključne reči: jonizijuće zračenje, neionizirajuće zračenje, ljudsko zdravlje, okolina

1. ELEKTROMAGNETNA OKOLINA

Prirodni i mnogi izvori koje je napravio čovek, proizvode elektromagnetnu energiju u obliku elektromagnetskih talasa koji se sastoje od oscilirajućih električnih i magnetskih polja. Elektromagnetske talase, određuje njihova dalasna dužina λ, frekvencija ν i energija E. Ta tri parametra su međusobno povezana. Frekvencija elektromagnetskog talasa, je broj oscilacija koje prolaze kroz fiksnu tačku u jedinici vremena i

izražava se u okretima u sekundi ili hercima (Hz). Što je kraća talasna dužina, viša je frekvencija ($\lambda\ \nu = c$, gde je c brzina svetlosti). U mnogim međudelovanjima elektromagnetskih talasa sa materijom mora se uzeti u obzir kvantna priroda zračenja. Energija koju nosi elektromagnetski talas lokalizirana je u pulsevima elektromagnetnog zračenja koji se zovu fotoni i iznosi $E=h\nu$, gdje je h Planckova konstanta. Elektromagnetski spektar proteže se od statičnih polja preko promenljivih struja, radiotalasa, vidljive svetlosti, X i γ zraka do kosmičkog zračenja. Prema frekvenciji i energiji elektromagnetski talasi se dele na jonizujuća zračenja i njonizirajuća zračenja. Jonizirajuća zračenja su elektromagnetski talasi (X zrake i γ zrake) koji imaju dovoljnu energiju fotona da izazovu jonizaciju. Nejonizirajuće zračenje uključuje niskoenergetsko ultraljubičasto (Ultraviolet - UV) zračenje, vidljivu svetlost, infracrveno (Infrared - IR) zračenje, radiofrekventna (Radiofrequency - RF) i mikrotalasna (Microwave - MW) polja, polja ekstremno niskih frekvencija (Extremely Low Frequency - ELF), kao i statična električna i magnetska polja. Pokazalo se da nejonizirajuće zračenje izaziva biološke učinke kao što su zagrievanje, menjanje hemijskih reakcija ili induciranje električnih struja u tkivima i stanicama. Ovde ćemo se ograničiti na proučavanje učinaka RF (300 Hz - 300 GHz) i ELF(< 300 Hz) polja. Ekspozicijska polja mogu biti tzv. daleka ili bliska polja (Polk i Postow, 1986). Područje dalekog polja se širi od određene minimalne udaljenosti od antene do beskonačnosti. Za minimalnu udaljenost obično se odabira $L=2D^2/\lambda$, gdje je D veća dimenzija antene, a λ talasna dužina. U ovom području polje ima pretežno osobine ravnog talasa tj. vektor električnog polja E je okomit na vektor magnetskog polja B, a oba su okomita na smer širenja (Slika 1). Za ravni talas, najčešće se za opis ekspozicijskog polja koristi gustina snage. Područje bliskog polja u blizini izvora zračenja (antena) obuhvata radijaciono (Fresnel-ovo) područje i reaktivno (neradijaciono) područje. Reaktivno područje nalazi se uz antenu i širi se oko jednu talasnu dužinu od antene. U tom području električno i magnetsko polje jako se menjaju sa udaljenošću i tu je smešten deo elektromagnetske energije. U radijacijskom području bliskog polja energija se širi od antene, i intenzitet električnog i magnetskog polja se smanjuje sa udaljenošću, ali zračenje još uvek nema osobine ravnog talasa. Gustina snage obično se menja s udaljenošću i to oscilatorno, a ne obrnuto proporcionalno s kvadratom udaljenosti kao za ravni talas (daleko polje).

Slika 1. *Način rasprostiranja elektromagnetskog talasa (okomita polja E i B).*

U strogo fizičkom smislu RF elektromagnetno polje može se zvati RF zračenje samo u području dalekog polja. U nefizičkom jeziku, npr. u zakonodavstvu, svi oblici elektromagnetskih polja zovu se zračenje, čak i ako ne ispunjavaju fizičke kriterije elektromagnetskog zračenja. U tekstu koji sledi nije uvek strogo naglašena razlika između bliskog i dalekog polja.

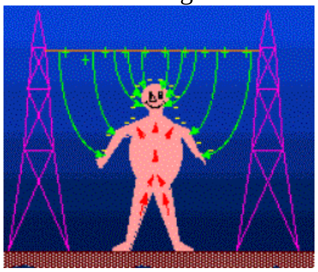
2. UTICAJ ELEKTROMAGNETSKIH POLJA

Fizički mehanizmi međudelovanja elektromagnetskih polja s biološkim sistemima, zavise od frekvencije polja. Utvrđena su tri osnovna mehanizma međudelovanja vremenski zavisnih elektromagnetskih polja sa biološkim sistemima (ICNIRP,1998):

1. Vezanje na niskofrekventna električna polja
2. Vezanje na niskofrekventna magnetska polja
3. Apsorpcija energije elektromagnetskog polja

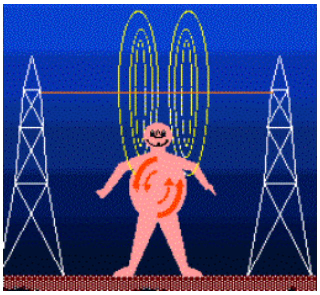
Uz "Vezanje na niskofrekventna električna polja" kao posledica međudelovanja električnih polja sa ljudskim organizmom javlja se tok električnih naboja (električna struja), polarizacija vezanog naboja (nastajanje električnih dipola) i preusmeravanje električnih dipola koji već postoje u tkivima (Slika 2). Doprinosi od ovih različitih učinaka zavise od električnih svojstava tela - električnoj provodljivosti (o kojoj zavisi tok

električne struje) i permitivnosti (o kojoj zavise polarizacijski efekti). Električna provodljivost za različite vrste tkiva i zavise od frekvencije primenjenog elektromagnetskog polja. Spoljašnje električno polje indukcira naelektrisanje na površini tiela. Kao posledice se javljaju struje u organizmu čija raspodela zavisi od uslova izlaganja polju; od veličine i oblika organizma i o njegovom položaju u polju.

Slika 2. *Pojava toka električne struje, kao posledice međudelovanja električnih polja sa ljudskim organizmom.*

Objašnjenje "Vezivanja na niskofrekventna magnetska polja" navodi da kao posledica međudelovanja vremenski promenljivih magnetskih polja s ljudskim organizmom dolazi do indukciranja kružnih električnih struja (Slika 3). Jačina indukciranih polja i gustine struje su proporcionalne promeru petlje (kružnih struja), električnoj provodljivosti tkiva, brzini promene i veličini gustine magnetskog toka. Za datu jačinu i frekvenciju magnetnog polja, najjača električna polja se indukciraju na mestima gde su dimenzije petlje najveće. Tačna putanja i jačina struje indukciranih u različitim delovima tela zavise od električne provodljivosti tkiva.

Slika 3. *Pojava kružnih električnih struja kao posledica međudelovanja vremenski promenljivih magnetskih polja s ljudskim organizmom.*

2.1. Dejstvo izlaganja nejonizirajućim elektromagnetskim poljima

Elektromagnetna polja mogu izazvati biološke promene koji ponekad, ali ne uvek, mogu dovesti do negativnih delovanja na zdravlje. Važno je razlikovati ta dva pojma. Biološki učinak se javlja kad izlaganje elektromagnetnim poljima uzrokuje fiziološke promene u biološkom sistemu koje se mogu otkriti merenjem ili opažanjem. Negativan učinak na zdravlje se javlja kad je biološki učinak izlaganja polju izvan normalnog raspona koje organizam može kompenzirati i koji je protivan opštem stanju osobe ([10], [11]). Neki biološki učinci mogu biti neškodljivi, kao što je telesna reakcija povećanja protoka krvi u koži kao odgovor na malo povećanje sunčevog zagrevanja. Neka delovanja mogu biti povoljna, kao što je osjećaj topline od direktne sunčeve svetlosti u hladnom danu, ili čak mogu dovesti do pozitivnih učinaka na zdravlje, kao što sunčeva svetlost pomaže telu u prizvodnji vitamina D.

Obično se razlikuju termički i netermički učinci elektromagnetskog zračenja. Termički učinci elektromagnetskih polja na ljudski organizam izazivaju povišenje temperature organizma. Utvrđene su opasnosti od izlaganja termičkim razinama elektromagnetskih zračenja i to čini osnovu današnjih graničnih vrednosti izlaganja elektromagnetskim poljima. Termički učinci nemaju kumulativni učinak, tj. nema dokaza o njihovom povećanju u organizmu ili o dugoročnom odgovoru. Nikakve popratne pojave nisu poznate u dijatermičkoj terapiji (primena visokofrekventne struje u cilju dubinskog zagrevanja tela) koja se koristi na velikom broju pacijenata već godinama. Mehanizmi termičkih delovanja danas su dobro poznati.

Netermički učinci elektromagnetskih polja niskih jačina, opaženi su u *in vivo* i *in vitro* istraživanjima ([8], [9], [10]) na različitim razinama biološke složenosti (od molekula do organizma). Fizički mehanizmi tih delovanja nisu još uvek razjašnjeni. Energija kvanata pridruženih elektromagnetskom polju za nekoliko je redova veličine niža od energije veze među molekulama u biološkom materijalu. Dakle, ako se javlja neki efekt, on mora biti postignut konverzijom energije, pojačanjem, rezonantnom pojavom ili kumulativnim procesom

(slično kao u elektronici kad se želi stvoriti ili pojačati signal-šum). Potrebno je razjasniti jesu li netermički učinci štetni za ljudski organizam. Električna i magnetska polja koja se javljaju u prirodi su vrlo slaba, reda veličine 0.0001 V/m, odnosno 0.00001 mT. Izlaganje ljudi poljima ekstremno niskih frekvencija (ELF) se uglavnom povezuje s proizvodnjom, prenosom i upotrebom električne energije. Elektromagnetska polja ekstremno niskih frekvencija najčešće se povezuju s uticajem na razvoj raka.
Neka epidemiološka istraživanja sprovedena u zadnjih nekoliko godina, pokazale su slabu statističku povezanost između:

- blizine dalekovoda i dečije leukemije
- radnog mesta u okolini sa jakim magnetnim poljima i leukemije kod odraslih i tumora mozga

Statistička povezanost je slaba i nije potvrđena u istraživanjima na životinjama.
Nije jasno postoji li uzročno-posledična veza između izlaganja ELF magnetskim poljima i razvoja raka ili postoje neki drugi uzroci iz okoline.
U zadnje vreme sve se više ispituje uticaj ili eventualnu povezanost ELF polja na razvoj raznih neuroloških poremećaja i bolesti. Ne treba zaboraviti ni na pozitivne učinke nejonizirajućih elektromagnetskih polja. Ona se danas široko primenjuju u stomatologiji, u lečenju raka, čira i probavnih smetnji, kardiovaskularnih bolesti, neuroloških poremećaja i dr. Elektromagnetska polja izazivaju sintezu proteina stresa što se može koristiti u terapijske svrhe (stanica na elektromagnetsko polje od 60 Hz reaguje kao na stres [2]).
Zanimljiva je i primena elektromagnetskih polja u elektrohemoterapiji i genskoj terapiji (Elektroporacija).
Poznato je da istosmerne struje mogu izazvati smanjenje tumora [1]. Predloženo je nekoliko mogućih mehanizama kao što su promene u transmembranskom potencijalu, lokalne pH promene, elektrohemijske reakcije i dr. Različita elektromagnetska polja mogu značajno ubrzati regeneraciju perifernih živaca [2].

3. ZAKLJUČAK

Zadnjih nekoliko godina povećalo se zanimanje javnosti za uticaj nejonizirajućih elektromagnetskih polja na zdravlje čoveka. Živimo u svetu vrlo brzih tehnoloških promena. Mnogi uređaji koji proizvode elektromagnetna polja dolaze na tržište bez dovoljne prethodne provere njihovog delovanja na zdravlje čoveka. Razlog tome je težnja proizvođača da što pre puste proizvod u prodaju zbog trke sa konkurencijom i težnje za što većom dobiti.
S druge strane, u principu je nemoguće naučno dokazati nepostojanje negativnih učinaka nekog proizvoda. Naime, neki učinci mogu biti kumulativni, tj. njihovo postojanje se može otkriti tek nakon dužeg vremena. Osim toga, mnoga istraživanja (npr. epidemiološka) daju statističke rezultate koji dobijaju na težini povećanjem uzorka i ponavljanjem. Naučna zajednica bi trebala imati ključnu ulogu u informiranju javnosti i političara koji donose zakone o graničnim vrednostima izlaganja elektromagnetskim poljima. Često dolazi do sukoba interesa jer istraživanja u ovom području dobrim delom financiraju velike fabike čiji proizvodi su izvor elektromagnetskih polja (npr. u području pokretne telefonije Samsung, Huavej, Nokia, Ifon, Ericsson).
U cilju nepristrane procene rezultata naučnih istraživanja formiraju se grupe nezavisnih stručnjaka i pokreću međunarodni projekti koje financiraju međunarodne organizacije. 1992. godine osnovana je Međunarodna komisija za zaštitu od nejonizirajućeg zračenja (International Comission on Non-Ionizing Radiation Protection - ICNIRP) koja istražuje rizike koji su povezani s različitim oblicima elektromagnetskih zračenja i razvija međunarodne granične vrednosti izlaganja. Svetska zdravstvena organizacija (World Health Organization - WHO) utemeljila je 1996. godine Međunarodni EMF (Electromagnetic Fields) projekt (www.who.int/emf/).

LITERATURA

Blank M., Goodman R. (2000) Stimulation of the stress response by low- frequency electromagnetic fields: possibility of direct interaction with DNA, IEEE Transaction on plasma science, 28(1):168-172

Heredia-Rojas J.A., Rodriguex-De La Fuente A.O., Velazco-Campos R.M., Leal-Garza C.H., Rodriguez-Flores L.E., Fuente-Cortez B., (2001) *Cytological effects of 60 Hz magnetic fields on human lymphocytes in vitro: Sister-chromatid exchanges, cell kinetics and mitotic rate*., Bioelectromagnetics, No.

Ivancsits S., Diem E., Pilger A., Rudiger H.W., Jahn O., (2002) *Induction of DNA strand breaks by intermittent exposure to extremely-low-frequency electromagnetic fields in human diploid fibroblasts*. Mutat Res, No. 519, pp. 1–13,

Ivancsits S., Diem E., Jahn O., Rudiger H.W., (2003) *Intermittent extremely low frequency electromagnetic fields cause DNA damage in a dose-dependent way*. Int Arch Occup Env Health, No. 76, pp. 431–436,